
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल.क्र. M-2887 विषय धर्मशास्त्र

नाव श्रीमद् भागवत द्वितीय स्कंध

लेखक/लिपीकार

पृष्ठ 32 काळ - पुर्ण/ अपुर्ण

॥ अथ श्रीमद्भागवते द्वितीयस्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ द्वितीयेतुदशाध्यायैःश्रीभागवतमादितः ॥ उद्देशलक्षणोक्तिभ्यांसंक्षेपेणोपवर्ण्यते ॥१॥ तत्रतुप्रथमेऽध्यायेकीर्तनश्रवणादिभिः ॥ स्थविष्ठेभगवद्रूपेमनसोधारणोच्यते ॥ २ ॥ यन्नामकीर्तनंदानतपोयोगादिसत्फलम् ॥ तंनित्यंपरमानंदंहरिंनरनमस्मर ॥३॥ अथ द्वितीयस्कंधव्याख्या उक्तःपूर्वमुपोद्घातःसप्रसंगःशुकागमः ॥ राज्ञापृष्टंनृणांकृत्यमथाहशुकसन्मुनिः ॥ ४ ॥ राज्ञःप्रश्नमभिनंदति वरीयानिति तेत्वयापुंसांश्रोतव्यादिषुमध्येयःपरःश्रेष्ठगोचरःप्रश्नःकृतएषवरीयान् यतोलोकहितमेतत् मोक्षहेतुत्वात् आत्मविदांमुक्तानांचसंमतोयतः ॥ १ ॥ तत्रतावत्स्वाभाविकक्रियाणामनर्थहेतुत्वंवदन्नूहियद्वाविपर्ययमित्यस्योत्तरमाहश्रोतव्यादीनीतित्रिभिः गृहेषुसक्तानामतएवगृहमे

नमोभगवतेवासुदेवाय॥ श्रीशुकउवाच वरीयानेषतेप्रश्नःकृतोलोकहितंनृप॥ आत्मवित्संमतःपुंसांश्रोतव्यादिषुयःपरः॥१॥ श्रोतव्यादीनिराजेंद्रनृणांसंतिसहस्रशः॥ अपश्यतामात्मतत्त्वंगृहेषुगृहमेधिनाम्॥२॥ निद्रयाह्रियतेनक्तंव्यवायेनचवावयः॥ दिवाचार्थेहयाराजन्कुटुंबभरणेनवा ॥ ३ ॥ देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि॥ तेषांप्रमत्तोनिधनंपश्यन्नपिनपश्यति ॥ ४ ॥ तस्माद्भारतसर्वात्माभगवान्हरिरीश्वरः॥ श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चस्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ॥ ५॥

धिनांतद्व्रतपंचसूनापराणाम् मेधर्तिर्हिंसार्थः ॥ २ ॥ तैश्चवृथैवायुर्व्ययोभवतीत्याह नक्तंरात्रौयद्वयआयुस्तन्निद्रयाव्यवायेनरत्यावाह्रियते दिवाअह्नियद्वयस्तदर्थेहयाअर्थार्थमुद्यमेन सिद्धेऽर्थेकुटुंबपोषणेनवा चकारावनुक्तसमुच्चयार्थौ ॥३॥ ननुनश्वरकुटुंबाद्यर्थंकथमायुर्व्ययंकुर्यात्तत्राऽऽह देहादिषुआत्मनःसैन्येषुपरिकरेष्वसत्सुमिथ्याभूतेष्वपिप्रमत्तःप्रसक्तस्तेषांपित्रादिदृष्टांतेननाशंपश्यन्नपिनानुसंधत्ते ॥ ४ ॥ एवं विपर्ययप्रश्नोत्तरमुक्त्वाश्रोतव्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह तस्मादिति हेभारतभरतवंश्य सर्वात्मेतिप्रेष्ठत्वमाह भगवानितिसौंदर्यम् ईश्वरइत्यावश्यकत्वम् हरिरितिबंधहारित्वम् अभयंमोक्षमिच्छता ॥ ५ ॥

---

१ नाममात्रेणवस्तुसंकीर्तनमुद्देशः असाधारणोधर्मोलक्षणम २ प्रतिपाद्यमर्थंबुद्धौसंगृह्यतदर्थमर्थांतरवर्णनमुपोद्घातः ३ यच्छ्रोतव्यमथोजाप्यमित्यादिनाप्रथमस्कंधांतेउक्तेषु ४ तैःश्रोतव्यादिभिः ५ बहुषुपुस्तकेषुश्रेष्ठत्वमितिपाठोदृश्यतेपरंतुमूलपाठएवयुक्तइतिभाति आत्मनःसर्वापेक्षयाप्रियतमत्वस्यश्रुत्याबोधनात् ६ क्वचिन्मूलेटीकायांचाभवमितिपाठः

अतःपरमन्यच्छ्रेयोनास्तीत्याह एतावानेवजन्मनोलाभःफलम् तमाह नारायणस्मृतिरिति सांख्यादिभिःसाध्यइतितेषांस्वातंत्र्येणलाभत्वं वारयति सांख्यमात्मानात्मविवेकः योगोऽष्टांगः अंतेतुस्मृतिःपरोलाभः नतन्महिमावक्तुंशक्यइत्यर्थः ॥६॥ तत्रसदाचारंप्रमाणयति प्रायेणेति विधिषेधतोविधिनिषेधाभ्यांनिवृत्तानैर्गुण्येब्रह्मणिस्थिताअपि स्मप्रसिद्धम् ॥ ७ ॥ किमिदमपूर्वंकथयसिसत्यमत्यपूर्वमेवेदमित्याह इदंभगवत्प्रोक्तंतन्नामैकप्रधानंपुराणंब्रह्मसंमितंसर्ववेदतुल्यम् यद्वा ब्रह्मसम्यक्मितंयेन कुतस्त्वयाप्राप्तमतआह अधीतवानिति द्वैपायनात्पितुः

एतावान्सांख्ययोगाभ्यांस्वधर्मपरिनिष्ठया ॥ जन्मलाभःपरःपुंसामंतेनारायणस्मृतिः ॥ ६ ॥ प्रायेणमुनयोराजन्निवृत्ताविधिषेधतः ॥ नैर्गुण्यस्थारमंतेस्मगुणानुकथनेहरेः ॥ ७ ॥ इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् ॥ अधीतवान्द्वापरादौपितुर्द्वैपायनादहम् ॥ ८ ॥ परिनिष्ठितोपिनैर्गुण्येउत्तमश्लोकलीलया ॥ गृहीतचेताराजर्षेआख्यानंयदधीतवान् ॥ ९ ॥ तदहंतेऽभिधास्यामिमहापौरुषिकोभवान् ॥ यस्यश्रद्दधतामाशुस्यान्मुकुंदेमतिःसती ॥ १० ॥ एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् ॥ योगिनांनृपनिर्णीतंहरेर्नामानुकीर्तनम् ॥ ११ ॥ किंप्रमत्तस्यबहुभिःपरोक्षैर्हायनैरिह ॥ वरंमुहूर्तंविदितंघटेतश्रेयसेयतः ॥ १२ ॥

कदा द्वापरादौद्वापरःआदिर्यस्यकालस्यतस्मिन्द्वापरांतेइत्यर्थः शंतनुसमकालेव्यासावतारप्रसिद्धेः ॥ ८ ॥ सिद्धस्यतवकुतोऽध्ययनेप्रवृत्तिस्तत्राऽऽह परिनिष्ठितोऽपीति गृहीतचेताआकृष्टचित्तः ॥९॥ महापुरुषोविष्णुस्तदीयः यस्ययस्मिन्श्रद्धांकुर्वताम् सतीअहैतुकी ॥१०॥ साधकानांसिद्धानांचनातःपरमन्यच्छ्रेयोस्तीत्याह एतदिति इच्छतांकामिनांतत्तत्फलसाधनमेतदेव निर्विद्यमानानांमुमुक्षूणांमोक्षसाधनमेतदेवयोगिनांज्ञानिनांफलंचैतदेवनिर्णीतं नात्रप्रमाणंवक्तव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ अल्पमेवायुरवशिष्टंकिमहंसाधयेयमितिमाशुचइत्याह किमितित्रिभिः परोक्षैरलक्षितैर्हायनैर्वर्षैः विदितंवृथायातीतिज्ञातम् यतोयेनज्ञानेन घटेतयत्नंकुर्यात् ॥ १२ ॥

---

१ द्वैपायनादित्यारभ्यप्रसिद्धेरित्यंतोग्रंथःप्राचीनपुस्तकेआंध्रपुस्तकेचोपलब्धः २ क्वचिद्विधिनिषेधतइति मू० टी० पा० तत्राक्षराधिक्यमार्षम् ३ गुणातीतेब्रह्मणि ४ संध्यंशंविहायमध्यवर्तीमुख्योद्वापरइत्यर्थः ५ महापुरुषोविष्णुःसेव्यतयास्यास्तीतिमहापुरुषः अर्शआदित्वादच् ततोविनयादित्वात्स्वार्थिकष्ठक् उत्तरपदवृद्धिरार्षी एवंव्युत्पत्तौफलितमिदम् चक्रवर्तीतुमहापुरुषमर्हतीत्यर्हार्थेठक्इत्याह ६ अत्रतदहंतेऽभिधास्यामीत्यनेनजन्माद्यस्ययतइत्यारभ्यविष्णुरातममूमुचदित्यंतंसर्वमेवभागवतंश्रावयामासेतिज्ञेयमित्याद्युक्तंचक्रवर्तिना

खट्वांगोहिदेवरक्षेस्थित्वा दैत्यानजयत् ततःप्रसन्नैर्देवैर्वरंवृणीष्वेत्युक्तेतेनोक्तंप्रथमंतावन्ममायुःकथ्यतामिति ततोदेवैरुक्तंतत्तुमुहूर्तमात्रमस्तीति ततोऽतिशीघ्रंविमानेनभुवमागत्यहरिंशरणंगतइति यतइयंस्वर्गभूमीरजोधिका कर्मभूमिःपृथ्वी ॥ १३ ॥ तवतुएतर्ह्यपिइदानीमपि तावदिति तावताकालेनसांपरायिकंपारलौकिकंसाधनंसंपादय ॥ १४ ॥ तत्रवैराग्यंतावदाह अंतकालइति गतसाध्वसोमृत्युभयशून्यः असंगोनामा नासक्तिस्तेनशस्त्रेणस्पृहांसुखेच्छांतंदेहमनुयेपुत्रकलत्रादयस्तेष्वपिस्पृहांछिंद्यात् ॥ १५॥ किंच गृहात्प्रव्रजितोनिर्गतः गृहेस्थितस्यपुनरप्या सक्तिसंभवात् तत्राष्टांगयोगमाह धीरइतिब्रह्मचर्यादियमोपलक्षणम् पुण्यतीर्थेतिस्नानादिनियमोपलक्षणम् आसनमाह शुचाविति विवि क्तेएकांते विधिवत्कुशाजिनचैलैःक्रमेणनिर्मिते ॥ १६ ॥ जपगर्भंप्राणायामंवक्तुंजप्यमाह त्रिवृद्ब्रह्माक्षरंत्रिवृत्त्रिभिरकारादिभिर्वर्तितंप्र

खट्वांगोनामराजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुषः॥ मुहूर्तात्सर्वमुत्सृज्यगतवानभयंहरिम्॥१३॥तवाप्येतर्हिकौरव्य सप्ताहंजीवितावधिः॥ उपकल्पयतत्सर्वंतावद्यत्सांपरायिकम् ॥ १४ ॥ अंतकालेतुपुरुषआगतेगतसाध्व सः॥ छिंद्यादसंगशस्त्रेणस्पृहांदेहेऽनुयेचतम् ॥ १५ ॥ गृहात्प्रव्रजितोधीरःपुण्यतीर्थजलप्लुतः॥शुचौविविक्त आसीनोविधिवत्कल्पितासने॥ १६ ॥ अभ्यसेन्मनसाशुद्धंत्रिवृद्ब्रह्माक्षरंपरम् ॥ मनोयच्छेज्जितश्वासोब्र ह्मबीजमविस्मरन्॥ १७॥ नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसाबुद्धिसारथिः॥मनःकर्मभिराक्षिप्तंशुभार्थेधारये द्धिया॥ १८॥ तत्रैकावयवंध्यायेदव्युच्छिन्नेनचेतसा॥ मनोनिर्विषयंयुक्त्वाततःकिंचननस्मरेत्॥ पदंतत्पर मंविष्णोर्मनोयत्रप्रसीदति॥ १९॥

थितंब्रह्माक्षरंप्रणवंमनसाऽभ्यसेदावर्तयेत् मनसेंद्रियप्रत्याहारंवक्तुंप्राणायामेनमनोनियमनमाह मनोयच्छेद्वशीकुर्यात् ब्रह्मबीजंप्रणवम विस्मरन्नेवजितश्वासःसन् ॥ १७ ॥ प्रत्याहारमाह नियच्छेन्निगृह्णीयात् अक्षानिंद्रियाणि निश्चयात्मिकाबुद्धिःसारथिर्यस्यसः धारणा माह मनइति पुनश्चकर्मभिस्तद्वासनाभिराक्षिप्तमाकृष्टम् शुभार्थेभगवद्रूपे ॥ १८ ॥ ध्यानमाह तत्रेति एकमेकंपादाद्यवयवम् अव्युच्छिन्ने नसमग्ररूपाद्वियुक्तेन आश्रयविशेषेणसामान्यतश्चित्तस्थिरीकरणंधारणा अवयवविभावनयातद्दार्ढ्यंध्यानमितिभेदः समाधिमाह निर्विष यंमनोयुंक्त्वासमाधाय स्थिरीभूतेमनसिस्फुरत्परमानंदमात्राकारंकृत्वेत्यर्थः प्रसीदतिउपशाम्यति ॥ १९॥

१ इहभुवावागत्येतिशेषः

गुणवशात्पुनरपिक्षोभेसतिधारणमेवस्थिरीकुर्यादित्याह रजसाआक्षिप्तंतमसाविमूढंस्वीयंमनोनिरुंध्यात् तत्कृतंरजस्तमोभ्यांकृतम् ॥ २० ॥ यतोयस्यांक्रियमाणायांभद्रंसुखात्मकमाश्रयंविषयंपश्यतस्तत्रैवप्रीतिर्भवति ॥ २१ ॥ यथायत्रयादृशीचेतिकर्तव्यताविषयतत्तद्विशेषाणांप्रश्नाः ॥ २२ ॥ यथेत्यस्योत्तरम् जितासनइति विषयमाह स्थूलइतिसार्धेन ॥ २३ ॥ विशेषोविराड्देहः अतिस्थूलानामपिस्थूलतरः सत् कार्यमात्रम् ॥ २४ ॥ अस्यचोपलक्षणत्वेनविषयत्वंवस्तुतस्तुविराड्जीवनियंताभगवानेवविषयइत्याह आंडकोशांतर्वर्तिनि कटाहएवपृथि

रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तंविमूढंमनआत्मनः ॥ यच्छेद्धारणयाधीरोहंतियातत्कृतंमलम् ॥ २० ॥ यतःसंधार्य माणायांयोगिनोभक्तिलक्षणः॥आशुसंपद्यतेयोगआश्रयंभद्रमीक्षतः॥ २१॥ राजोवाच यथासंधार्य तेब्रह्मन्धारणायत्रसंमता॥यादृशीवाहरेदाशुपुरुषस्यमनोमलम्॥ २२॥ श्रीशुकउवाच जितासनोजि तश्वासोजितसंगोजितेंद्रियः॥स्थूलेभगवतोरूपेमनःसंधारयेद्धिया॥ २३ ॥विशेषस्तस्यदेहोऽयंस्थविष्ठ श्चस्थवीयसाम्॥ यत्रेदंदृश्यतेविश्वंभूतंभव्यंभवच्चसत्॥ २४ ॥ आंडकोशेशरीरेऽस्मिन्सप्तावरणसंयुते॥ वैराजःपुरुषोयोऽसौभगवान्धारणाश्रयः॥ २५॥पातालमेतस्यहिपादमूलंपठंतिपार्ष्णिप्रपदेरसातलम्॥ महातलंविश्वसृजोथगुल्फौतलातलंवैपुरुषस्यजंघे॥ २६॥द्वेजानुनीसुतलंविश्वमूर्तेरूरुद्वयंवितलंचातलं च॥ महीतलंतज्जघनंमहीपतेनभस्तलंनाभिसरोगृणंति ॥ २७॥ उरस्थलंज्योतिरनीकमस्यग्रीवामहर्वदनं वैजनोऽस्य॥तपोरराटींविदुरादिपुंसःसत्यंतुशीर्षाणिसहस्रशीर्ष्णः॥ २८॥

व्यावरणंततःअप्तेजोवाय्वाकाशाहंकारमहत्तत्वानीतिसप्त ॥ २५ ॥ विराड्देहतज्जीवतदंतर्यामिणामभेदमारोप्योपासनंकर्तव्यमित्याशयेनाऽऽह पातालंपादमूलंपादस्याधोभागम् पातालादीनांतदवयवताविधीयते पातालादीन्यतलांतान्यधस्तनादारभ्यसप्तभूविवराणि पठंति गृणंतीत्यादिप्रमाणप्रदर्शनम् पार्ष्णिप्रपदेपादस्यपश्चात्पुरोभागौ ॥ २६ ॥ ऊरुद्वयस्याधोभागेवितलमुत्तरभागेअतलमितिज्ञेयं नाभिरेवसरः ॥ २७ ॥ ज्योतिरनीकंज्योतिषांसमूहंस्वर्गम् महर्लोकंग्रीवेतिगृणंति तपोलोकंरराटींललाटम् सत्यंसत्यलोकम् ॥ २८ ॥

१ भुवर्लोकम्

उस्रादेवाःतेजोमयशरीरत्वात्तेबाहवइत्याहुः दिशोऽस्मदादिश्रोत्राधिष्ठाऽत्र्योदेवताः कर्णौश्रोत्रस्याधिष्ठानम् शब्दस्तुश्रोत्रविषयःसतस्यश्रोत्रें द्रियम् एवंनासिकादिष्वपि नासत्यदस्रावश्विनौनासेनासापुटे इद्धोदीप्तः ॥२९॥ द्यौरंतरिक्षम् अक्षिणीनेत्रगोलके चक्षुरिंद्रियम् पतंगःसूर्यः अहनीरात्र्यहनी परमेष्ठिधिष्ण्यंब्रह्मपदम् तालुअधिष्ठानम् जिह्वाइंद्रियम्॥३०॥ छंदांसिवेदाः शिरोब्रह्मरंध्रम् स्नेहकलाःपुत्रादिस्नेहलेशाः द्विजानिदंताः षंढत्वमार्षम् दुरंतोऽपारःसर्गइतियत्सतस्यकटाक्षः ॥ ३१ ॥ अधर्ममार्गोऽस्यपृष्ठभागः कःप्रजापतिः मित्रौमित्रावरुणौ ॥३२॥ अनंतवीर्ययस्यसः वयःकालस्तस्यगमनम् गुणप्रवाहःप्राणिनांसंसारः कर्मतस्यक्रीडा॥३३॥भूम्नोविभोः अव्यक्तंप्रधानम् सप्रसिद्धश्चंद्रमा

इंद्रादयोबाहव आहुरुस्राःकर्णौदिशःश्रोत्रममुष्यशब्दः ॥ नासत्यदस्रौपरमस्यनासेघ्राणोऽस्यगंधोमुखमग्निरिद्धः॥२९॥ द्यौरक्षिणीचक्षुरभूत्पतंगःपक्ष्माणिविष्णोरहनीउभेच॥ तद्भ्रूविजृंभःपरमेष्ठिधिष्ण्यमापोस्यतालूरसएवजिह्वा॥३०॥छंदांस्यनंतस्यशिरोगृणंतिदंष्ट्रायमःस्नेहकलाद्विजानि॥ हासोजनोन्मादकरीचमायादुरंतसर्गोयदपांगमोक्षः॥३१॥ व्रीडोत्तरोष्ठोऽधरएवलोभोधर्मःस्तनोऽधर्मपथोऽस्यपृष्ठः॥कस्तस्यमेढ्रंवृषणौचमित्रौकुक्षिःसमुद्रागिरयोऽस्थिसंघाः॥३२॥नद्योऽस्यनाड्योऽथतनूरुहाणिमहीरुहाविश्वतनोर्नृपेंद्र॥ अनंतवीर्यःश्वसितंमातरिश्वागतिर्वयःकर्मगुणप्रवाहः॥३३॥ ईशस्यकेशान्विदुरंबुवाहान्वासस्तुसंध्यांकुरुवर्यभूम्नः॥ अव्यक्तमाहुर्हृदयंमनश्चसचंद्रमाःसर्वविकारकोशः ॥ ३४ ॥ विज्ञानशक्तिंमहिमामनंतिसर्वात्मनोंऽतःकरणंगिरित्रम्॥ अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजानखानिसर्वेमृगाःपशवःश्रोणिदेशे ॥ ३५ ॥ वयांसितद्व्याकरणंविचित्रंमनुर्मनीषामनुजोनिवासः॥ गंधर्वविद्याधरचारणाप्सरःस्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्यः ॥ ३६ ॥

स्तदीयंमनः सर्वेषांविकाराणांकोशइवाश्रयभूतम् ॥ ३४ ॥ विज्ञानशक्तिंचित्तंमहिंमहत्तत्त्वं अंतःकरणमहंकारंगिरित्रंश्रीरुद्रं गर्दभाद्वडवायामुत्पन्नाअश्वतरी॥३५॥ वयांसिपक्षिणस्तस्यव्याकरणंनामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुत्युक्तंशिल्पनैपुणम् यथाऽऽहुः येनशुक्लीकृताहंसाःशुकाश्चहरितीकृताः मयूराश्चित्रितायेनसतेवृत्तिंविधास्यतीति मनुःस्वायंभुवोमनीषाबुद्धिः मनुजःपुरुषोनिवासआश्रयः पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मेतिश्रुतेःगंधर्वादीनांद्वंद्वैक्यम् गंधर्वादयःस्वरस्मृतीः षड्जादिस्वरस्मृतयइत्यर्थः असुरानीकंवीर्ययस्यसः स्वरःस्मृतिरसुरानीकवर्यइतिपाठेगंधर्वादयः स्वरः असुरसमूहश्रेष्ठःप्रह्लादःस्मृतिस्तस्येति ॥ ३६ ॥

---

१ मृगाहरिणादयः पशवोगवादयः २ उपास्याइत्यर्थइतिबालबोधिन्याम्

ब्रह्माविप्रस्तस्याननंमुखम् क्षत्रंक्षत्रियोभुजौयस्य विट्वैश्यऊरूयस्य अंघ्रिश्रितःकृष्णवर्णःशूद्रोयस्य नानाभिधानामानियेषांतेचतेअभीज्यादेवास्तेषांगणैर्वसुरुद्रादिभिरुपपन्नोयुक्तोद्रव्यात्मकोहविःसाध्योवितानयोगोयज्ञप्रयोगस्तस्यकर्मकार्यम् आवश्यकोऽभिप्रेतइत्यर्थः ॥ ॥ २७ ॥ इयानेतावान्सन्निवेशोऽवयवसंस्थानम् अस्मिन्स्वबुद्ध्यामनःसंधार्यतेमुमुक्षुभिः यतोव्यतिरिक्तंकिंचिन्नास्तितस्मिन् ॥ ३८ ॥ तदेवंचित्तस्थैर्यार्थंविराड्देहजीवेश्वराणामभेदेनोपासनमुक्तंतत्रतुदेहजीवावीश्वरेप्रविलाप्यसएवध्येयइतिनिर्धारयति सइति सर्वेषांधीवृत्तिभिरनुभूतंसर्वंयेनसएकएवसर्वांतरआत्मातमेवसत्यंभजेत अन्यत्रोपलक्षणेनसज्जेत यतआसंगादात्मनःपातःसंसारोभवति एकस्यतत्तद्रिंद्रियैः

ब्रह्माननंक्षत्रभुजोमहात्माविडूरुरंघ्रिश्रितकृष्णवर्णः ॥ नानाभिधाभीज्यगणोपपन्नोद्रव्यात्मकःकर्मवितानयोगः॥ ३७॥इयानसावीश्वरविग्रहस्ययःसन्निवेशःकथितोमयाते॥संधार्यतेऽस्मिन्वपुषिस्थविष्ठेमनःस्वबुद्ध्यानयतोऽस्तिकिंचित् ॥ ३८ ॥ ससर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्वआत्मायथास्वप्नजनेक्षितैकः ॥ तंसत्यमानंदनिधिंभजेतनान्यत्रसज्जेद्यतआत्मपातः॥ ३९॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेमहापुरुषसंस्थानुवर्णनेप्रथमोऽध्यायः॥ १ ॥ ॥ ५॥ श्रीशुकउवाच एवंपुराधारणयात्मयोनिर्नष्टांस्मृतिंप्रत्यवरुध्यतुष्टात् ॥ तथाससर्जेदममोघदृष्टिर्यथाऽप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः॥ १ ॥

सर्वानुभूतौदृष्टांतः स्वप्नजनानामीक्षितायथेति स्वप्नेहिकदाचिद्बहून्देहान्प्रकल्प्यजीवस्तत्तदिंद्रियैःसर्वंपश्यतितद्वत्ईश्वरस्यतुविद्याशक्तित्वान्नबंधः ॥ ३९ ॥ ॥ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ द्वितीयेतुततःस्थूलधारणातोजितंमनः ॥ सर्वसाक्षिणिसर्वेशेविष्णौधार्यमितीर्यते ॥ १ ॥ दृश्यालंबनरूपैवमुक्तावैराजधारणा ॥ इहोच्यतेनुतत्साध्यासर्वांतर्यामिधारणा ॥ २ ॥ तत्रतावत्पूर्वोक्तधारणायाअवांतरफलमाह एवंयाधारणातयातुष्टाद्धरेःपुराप्रलयसमयेनष्टांसृष्टिस्मृतिंप्रत्यवरुध्यलब्ध्वाअप्ययात्प्रागिदंविश्वंयथाऽऽसीत्तथाससर्ज व्यवसायात्मिकाबुद्धिर्यस्यसः अतएवामोघादृष्टिर्यस्येति अतस्तयाधारणयाविश्वसृष्टिसामर्थ्यंभवति ॥ १ ॥

१ व्यवसायोनिश्चयएवमेवेदंस्रष्टव्यमित्येवंरूपस्तदात्मिकानिश्चिता

उपासनाफलादपिविरक्तस्यशुद्धात्मधारणायामधिकारोऽतोवैराग्यार्थंसर्वंकर्मफलंनिंदति शाब्दंशब्दमयम् ब्रह्मवेदः तस्यएषपंथाःकर्मफल बोधप्रकारः कोऽसौ अर्थशून्यैरेवस्वर्गादिनामभिःसाधकस्यधीर्ध्यायितितत्तदिच्छांकरोतीतियत् अपार्थत्वमेवाऽऽह तत्रमायामयेपथिसुख मितिवासनयाशयानःस्वप्नान्पश्यन्निवपरिभ्रमन्नर्थान्नविंदति तत्तल्लोकंप्राप्तोऽपिनिरवद्यंसुखंनलभतइत्यर्थः॥२॥तर्हिसर्वथाकर्मफलत्यागेस द्यएवदेहपातःस्यादित्याशंक्याऽऽह अतःकविर्नामसुनामभात्रेषुभोग्येषुयावताऽर्थेनार्थोदेहनिर्वाहोयस्यसतथाभूतःस्यात् अप्रमत्तस्तावन्मा त्रेप्यनासक्तः व्यवसायबुद्धिर्नेदंसुखमितिनिश्चयवान् तदापितत्रतस्मिन्नर्थेऽन्यथैवसिद्धेसतितत्रयत्नेपरिश्रमंपश्यन्नयतेत॥३॥अन्यथासिद्धि माहद्वाभ्याम् सत्यामिति कशिपोःशय्यायाः स्वतःसिद्धेबाहौसति उपबर्हणैरुच्छीर्षकैः पुरुधाबहुप्रकारयाऽन्नपाञ्याभोजनपात्रेण ॥४॥न

शाब्दस्यहिब्रह्मणएषपंथायन्नामभिर्ध्यायतिधीरपार्थैः॥ परिभ्रमंस्तत्रनविंदतेऽर्थान्मायामयेवासनयाशयानः॥२॥ अतःकविर्नामसुयावदर्थःस्यादप्रमत्तोव्यवसायबुद्धिः॥ सिद्धेऽन्यथाऽर्थेनयतेततत्रपरिश्रमंतत्रसमीक्षमाणः॥३॥ सत्यांक्षितौकिंकशिपोःप्रयासैर्बाहौस्वसिद्धेह्युपबर्हणैःकिम्॥ सत्यंजलौकिंपुरुधाऽन्नपात्र्यादिग्वल्कलादौसतिकिंदुकूलैः॥४॥ चीराणिकिंपथिनसंतिदिशंतिभिक्षांनैवांघ्रिपाःपरभृतःसरितोऽप्यशुष्यन्॥ रुद्धागुहाःकिमजितोऽवतिनोपसन्नान्कस्माद्भजंतिकवयोधनदुर्मदांधान्॥५॥ एवंस्वचित्तेस्वतएवसिद्धआत्माप्रियोऽर्थोभगवाननंतः॥ तंनिर्वृतोनियतार्थोभजेतसंसारहेतूपरमश्चयत्र॥६॥

नुर्दिक्सद्भावोनामनग्नत्वमेव वल्कलमन्नंतोयंवासःस्थानंतुयाञ्चाप्रयत्नंविनाकथंप्राप्येतेतत्राऽऽह चीराणिवस्त्रखंडानि परान्बिभ्रतिपुष्णंतिफलादिभिर्ये गुहाःगिरिदर्यः ननुकदाचिदेषामलाभेकिंकार्यंतत्राऽऽह अजितोहरिरुपसन्नान्शरणागतान्किंनावतिनरक्षति किंशब्दस्यपूर्वत्रापि संबंधः धनेनयोदुर्मदस्तेनांधान्नष्टविवेकान् ॥ ५॥ तदातेनकिंकर्तव्यंहरिस्तुसेव्यइत्याह एवंविरक्तःसंस्तंभजेत भजनीयत्वेहेतवः स्वचित्तेस्वतएवसिद्धः यतआत्माअतएवप्रियः प्रियस्यचसेवासुखरूपैव अर्थःसत्योनत्वनात्मवन्मिथ्या भगवान्भजनीयगुणश्च अनंतश्चनित्यः यएवंभूतस्तंभजेत् नियतार्थोनिश्चितस्वरूपः तदनुभवानंदेननिर्वृतःसन्निति स्वतःसुखात्मत्वंदर्शितम् किंचयत्रयस्मिन्भजनेसतिसंसारहेतोरविद्यायाउपरमोनाशोभवति॥ ६॥

---

१ नाममात्रसारेषुस्वर्गादिषु

एतदेवान्यचिंतानिंदया द्रढयति कइति तांतथाभूतांपरस्यहरेरनुचिंतांधारणामनादृत्यपशून्कर्मजड़ान्विना यथापशुरेवसदेवानामितिश्रुतेः असतींविषयचिंतांकोनामकुर्यात् तयाचिंतयावैतरण्यांपतितंतत्रचस्वकर्मजानाध्यात्मिकादिक्लेशान्सेवमानंजनंपश्यन् वैतरणीयमस्यद्वारस्थानदीतत्तुल्यत्वात्संसृतिर्वैतरणी ॥ ७ ॥ तामेवधारणांसविशेषणामाह केचिदितिषड्भिः स्वदेहस्यांतर्मध्येयद्धृदयंतत्रयोऽवकाशस्तस्मिन्वसंतम् प्रादेशस्तर्जन्यंगुष्ठयोर्विस्तारःसएवमात्राप्रमाणंयस्येतिहृदयपरिमाणंतत्रोपचर्यते कंजंपद्मम् रथांगंचक्रम् ॥८॥ नलिनंपद्मंतद्वत्प्रसन्ने आयतेदीर्घेईक्षणेयस्य कदंबकुसुमस्यकिंजल्काःकेसरास्तद्वत्पिशंगेपीतेवाससीयस्य लसंतिमहारत्नानियेषुतानिसुवर्णमयान्यंगदानियस्य

कस्तांत्वनादृत्यपरानुचिंतामृतेपशूनसतींनामयुंज्यात् ॥ पश्यन्जनंपतितंवैतरण्यांस्वकर्मजान्परितापान्जुषाणम् ॥ ७ ॥ केचित्स्वदेहांतर्हृदयावकाशेप्रादेशमात्रंपुरुषंवसंतम् ॥ चतुर्भुजंकंजरथांगशंखगदाधरंधारणयास्मरंति ॥८॥ प्रसन्नवक्त्रंनलिनायतेक्षणंकदंबकिंजल्कपिशंगवाससम् ॥ लसन्महारत्नहिरण्मयांगदंस्फुरन्महारत्नकिरीटकुंडलम् ॥ ९ ॥ उन्निद्रहृत्पंकजकर्णिकालयेयोगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् ॥ श्रीलक्ष्मणंकौस्तुभरत्नकंधरमम्लानलक्ष्म्यावनमालयाचितम् ॥ १० ॥ विभूषितंमेखलयांगुलीयकैर्महाधनैर्नूपुरकंकणादिभिः ॥ स्निग्धामलाकुंचितनीलकुंतलैर्विरोचमानाननहासपेशलम् ॥ ११ ॥ अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभंगसंसूचितभूर्यनुग्रहम् ॥ ईक्षेतचिंतामयमेनमीश्वरंयावन्मनोधारणयाऽवतिष्ठते ॥ १२ ॥

स्फुरंतिचतानिमहारत्नानिचतन्मयानिकिरीटकुंडलानियस्य ॥ ९ ॥ उन्निद्रंविकसितंयद्धृत्पंकजंतस्यकर्णिकैवाऽऽलयःस्थानंतस्मिन्योगेश्वरैरास्थापितौपादपल्लवौयस्य श्रीरेवलक्ष्मचिह्नंतद्युक्तम् पामादिर्विहितोमत्वर्थीयोनप्रत्ययः कौस्तुभरत्नंकंधरायांयस्य अम्लानालक्ष्मीःशोभायस्यास्तयावनमालयाआचितंव्याप्तम् ॥ १० ॥ स्निग्धत्वादिविशिष्टैःकुंतलैर्विरोचमानेआननेयोहासस्तेनपेशलंसुंदरम् ॥ ११ ॥ अदीनमुदारंयल्लीलाहसितंतेनयदीक्षणंतस्मिन्नुल्लसंतोयेभ्रूभंगाभ्रूविक्षेपास्तैःसंसूचितोभूरिरनुग्रहोयेन चिंतामयंचिंतयाआविर्भवंतम् ॥ १२ ॥

---

१ स्निग्धामलैरित्यपिक्वचित्पाठः २ धारणयाकृत्वामनोयावदवतिष्ठतेनिश्चलंभवेत्तावदीक्षेतेत्यन्वयः

अस्यैवध्यानमाह एकैकशइति अनुभावयेत् ध्यायेत् यद्यज्जितमयत्नतःस्फुरितंपादगुल्फादिस्थानमवयवस्तत्तदपोह्यत्यक्त्वापरंपरंजंघाजा
न्वादिधारयेत् ध्यायेत् शुध्यतितस्मिन्निश्चलाभवति ॥ १३ ॥ पूर्वोक्तवैराजधारणायाएतद्धारणांगत्वमाह यावदिति परेब्रह्मादयोऽवरेय
स्मात् कुतः विश्वेश्वरे द्रष्टरिनतुदृश्ये चैतन्यघनत्वात् भक्तियोगःप्रेमलक्षणः क्रियावसानेआवश्यककर्मानुष्ठानानंतरम् अनेनकर्मापिभ
क्तियोगपर्यंतमेवेत्युक्तम् प्रयतोनियमतत्परः ॥ १४ ॥ एवंतावदासन्नमृत्योःपुंसःकृत्यमुक्तमिदानींतस्यैवस्वयंदेहंत्यक्तुंमिच्छतःकृत्यमाह
स्थिरमितिसार्धैश्चतुर्भिः अंगहेराजन्एवंभूतोयतिर्यदाइमंलोकंदेहंजिहासुर्हातुमिच्छतितदादेशेपुण्यक्षेत्रेकालेचोत्तरायणादौमनोनसज्जये

एकैकशोऽगानिधियानुभावयेत्पादादियावद्धसितंगदाभृतः ॥ जितंजितंस्थानमपोह्यधारयेत्परंपरंशुध्य
तिधीर्यथायथा ॥ १३ ॥ यावन्नजायेतपरावरेऽस्मिन्विश्वेश्वरेद्रष्टरिभक्तियोगः ॥ तावत्स्थवीयःपुरुषस्यरू
पंक्रियावसानेप्रयतःस्मरेत ॥ १४ ॥ स्थिरंसुखंचासनमाश्रितोयतिर्यदाजिहासुरिममंगलोकम् ॥ कालेचदे
शेचमनोनसज्जयेत्प्राणंनियच्छेन्मनसाजितासुः[1] ॥ १५ ॥ मनःस्वबुद्ध्याऽमलयानियम्यक्षेत्रज्ञएतांनिनयेत्त
मात्मनि ॥ आत्मानमात्मन्यवरुध्यधीरोलब्धोपशांतिर्विरमेतकृत्यात् ॥ १६ ॥ नयत्रकालोऽनिमिषांपरःप्रभुः
कुतोनुदेवाजगतांयईशिरे ॥ नयत्रसत्त्वंनरजस्तमश्चनवैविकारोनमहान्प्रधानम् ॥ १७ ॥

त् संगनप्रापयेत् नदेशकालौयोगिनःसिद्धिहेतूकिंतुयोगएवेतिदृढनिश्चयोभूत्वास्थिरंसुखकरंचासनमास्थितःप्राणंनियच्छेदित्यर्थः ॥ १५ ॥
तंतृगृहीतविषयंमनोबुद्ध्यानिश्चयरूपयानियम्यतन्मात्रंकृत्वाएतांबुद्धिंक्षेत्रज्ञेबुद्ध्यादिद्रष्टरिनिनयेत् प्रविलापयेत् तंचक्षेत्रज्ञमात्मनिशुद्धे[3] तं
चशुद्धमात्मानमात्मैवाहमित्यात्मनिशुद्धेब्रह्मण्यवरुध्यैकीकृत्यलब्धोपशांतिःप्राप्तनिर्वृतिःसन्कृत्याद्विरमेत् ततःपरंप्राप्याभावात् ॥ १६ ॥ त
देवाऽऽह नयत्रेति यत्रात्मस्वरूपेकालोनप्रभुःकिमपिकर्तुंनसमर्थः अतएवदेवानप्रभवइत्याह अनिमिषांदेवानांपरःप्रभुः कालोपियत्रनप्रभु
स्तत्रकुतोनुदेवाःप्रभवेयुः देवनियम्यानांतुजगतांप्राणिनांकावार्तेत्याह जगतामिति कुतोनप्रभवंतीत्यपेक्षायांनिरुपाधित्वादित्याह नयत्रेति
यद्वा जगत्कारणान्यपिनयस्यसृष्ट्यादौप्रभवंतीत्याह नयत्रेति विकारोऽहंकारः ॥ १७ ॥

---

१ जितासुर्जितेंद्रियः २ तदित्यारभ्यकृत्वेत्यंताटीकासप्तसुप्राचीनपुस्तकेषुयद्यपिनास्तितथाप्यांध्रपुस्तकेविद्यते ३ शुद्धेआत्मन्यंतर्यामिणि यद्वा शुद्धेशोधितत्वंपदार्थे अग्रेशुद्धेब्रह्मणि शोधिततत्पदार्थे ४ मिषधातोःक्विबंतस्येदंरूपम्

निरुपाधित्वंकुतइत्यतआह परमिति यद्यस्मात् अतत् आत्मव्यतिरिक्तंनेतिनेतीत्येवमुत्स्रष्टुमिच्छवोदौरात्म्यंदेहाद्यात्मत्वंविसृज्य अर्हस्यपूज्यस्यश्रीविष्णोःपदंपदेपदेक्षणेक्षणेत्हृदाउपगुह्यआश्लिष्यनान्यस्मिन्सौहृदंयेषांतथाभूताःसंतस्तद्वैष्णवंपदमतएवपरंसर्वतःश्रेष्ठमामनंतीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ तस्मादित्थंब्रह्मत्वेनव्यवस्थितोमुनिरुपरमेत् तुशब्देनयदिप्रयास्यन्निति वक्ष्यमाणात्सकामाद्विशेषउक्तः तमाह विज्ञायतेऽनेनेतिविज्ञानंशास्त्रंतेनजाताद्दृक्ज्ञानंतस्यवीर्यंबलंतेनसुरंधिताविहिंसिताआशयाविषयवासनायस्यसः इदानींतस्यदेहत्यागप्रकारमाह स्वपार्ष्णिनापादमूलेनगुदंमूलाधारमापीड्यनिरुध्यानिलंप्राणमुन्नमयेदूर्ध्वंनयेत् जितःक्लमोयेन षट्सुस्थानेषुनाभ्यादिषु ॥ १९ ॥ नाभ्यांमणि

परंपदंवैष्णवमामनंतितद्यन्नेतिनेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः॥विसृज्यदौरात्म्यमनन्यसौहृदाहृदोपगुह्यार्हपदंपदेपदे॥ १८॥ इत्थंमुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितोविज्ञानदृग्वीर्यसुरंधिताशयः॥ स्वपार्ष्णिनापीड्यगुदंततोऽनिलंस्थानेषुषट्सून्नमयेज्जितक्लमः॥ १९॥ नाभ्यांस्थितंहृद्यधिरोप्यतस्मादुदानगत्योरसितंनयेन्मुनिः॥ ततोऽनुसंधायधियामनस्वीस्वतालुमूलंशनकैर्नयेत ॥ २० ॥ तस्माद्भ्रुवोरंतरमुन्नयेतनिरुद्धसप्तास्वयनोऽनपेक्षः॥ स्थित्वामुहूर्तार्धमकुंठदृष्टिर्निर्भिद्यमूर्धन्विसृजेत्परंगतः॥ २१ ॥ यदिप्रयास्यन्नृपपारमेष्ठ्यंवैहायसानामुतयद्विहारम्॥ अष्टाधिपत्यंगुणसंन्निवायेसहैवगच्छेन्मनसेंद्रियैश्च॥ २२॥

पूरकेस्थितंहृदिअनाहतचक्रेऽधिरोप्य उरसिकंठादधोदेशेस्थितेविशुद्धिचक्रे मनस्वीजितचित्तः स्वतालुमूलंतस्यैवचक्रस्याग्रदेशम् ततोबहुधागमनसंभवाच्छनकैरित्युक्तम् ॥ २० ॥ तस्माद्भ्रुवोरंतरमाज्ञाचक्रम् निरुद्धानिश्रोत्रनेत्रनासिकेमुखंचेत्येवंसप्तास्वयनानिप्राणमार्गायेनसः अनपेक्षश्चेत्परंब्रह्मगतःसन्मूर्धन्मूर्धनिब्रह्मरंध्रेनिर्भिद्यदेहमिंद्रियाणिचविसृजेत् ॥ २१ ॥ सद्योमुक्तिमुक्त्वाक्रममुक्तिप्रकारमाह यदीतिदशभिः यदितुपारमेष्ठ्यंपदंप्रयास्यन्भवति उतवैहायसानांखेचराणांसिद्धानांयद्विहारंक्रीडास्थानम् कीदृशम् अष्टावाधिपत्यान्यणिमाद्यैश्वर्याणियस्मिंस्तदपिप्रयास्यन् क्व गुणसन्निवायेगुणसमुदायरूपेब्रह्मांडे सर्वत्रेत्यर्थः तर्हिदेहत्यागावसरेमनश्चेंद्रियाणिचनत्यजेत्किंतुतैःसहैवतत्तल्लोकभोगार्थंगच्छेत् ॥ २२ ॥

---

१ यदंतकालइतिकर्तव्यमुक्तंतदुपसंहरतीत्यवतरणमधिकंप्राचीनतमेपुस्तके २ सकाशादितिबहुषुपुस्तकेषुपाठः ३ एतदग्रेअथवाविज्ञानंब्रह्मज्ञानंतदेवदृग्दृष्टिस्तद्वीर्यंसामर्थ्यमित्यर्थांतरमधिकंप्राचीनतमेपु० ४ अंकितांश्रपुस्तकेमूलेटीकायांच संनिपातेइतिपाठः ५ ब्रह्मणःस्थानम्

यतःकर्मगतिवन्नयोगगतिःपरिच्छिन्नेत्याह योगेश्वराणांत्रिलोक्याअंतर्बहिश्चमहर्लोकादिषुब्रह्मांडाद्बहिश्चगतिमाहुः अत्रहेतुः पवनस्यांत आत्मालिंगशरीरंयेषामिति विद्याउपासना तपोभगवद्धर्मः योगोऽष्टांगः समाधिर्ज्ञानंतान्येभजंतितेषांयागतिस्ताम् ॥ २३ ॥ तामाह वैश्वा नरमित्यष्टभिः विहायसाआकाशेनतत्रचब्रह्मलोकपथेनगतःसन्प्रथमंवैश्वानरमग्न्यभिमानिनींदेवतांयाति केनोपायेन सुषुम्नयानाड्या साच देहाद्बहिरपिवितताऽस्तीत्याह शोचिषाज्योतिर्मय्या विधूतस्त्यक्तःकल्कोमलोयेनसः क्वाप्यसज्जमानइत्यर्थः उदस्तादुपरिष्टाद्वर्तमानंहरेःसंबं धितारारूपम् नारायणाधिष्ठितमित्यर्थः शैशुमारंचक्रंपंचमस्कंधेवक्ष्यमाणंशिशुमाराश्रयंज्योतिश्चक्रम् चक्रस्थान्यादित्यादिध्रुवांतानिपदा निप्रयातीत्यर्थः ॥ २४ ॥ तद्विष्णोश्चक्रम् विश्वस्यनाभिंसूर्याद्याश्रयभूतम् आविष्टलिंगत्वान्नाभिशब्दस्यनषंढत्वम् अतिवर्त्यातिक्रम्य परतः स्वर्गिणांगत्यभावादेकएवनिर्मलेनलिंगशरीरेणब्रह्मविदांस्थानमन्यैर्नमस्कृतंमहर्लोकमुपैति यद्यस्मिन्विबुधामहाकल्पायुषोभृग्वादयः॥२५

योगेश्वराणांगतिमाहुरंतर्बहिस्त्रिलोक्याःपवनांतरात्मनाम् ॥ नकर्मभिस्तांगतिमाप्नुवंतिविद्यातपोयोगसमाधिभाजाम्॥२३॥ वैश्वानरंयातिविहायसागतःसुषुम्नयाब्रह्मपथेनशोचिषा॥विधूतकल्कोऽथहरेरुदस्तात्प्रयातिचक्रंनृपशैशुमारम्॥ २४॥ तद्विश्वनाभिंत्वतिवर्त्यविष्णोरणीयसाविरजेनात्मनैकः ॥ नमस्कृतंब्रह्मविदामुपैतिकल्पायुषोयद्विबुधारमंते ॥ २५॥ अथोअनंतस्यमुखानलेनदंदह्यमानंसनिरीक्ष्यविश्वम्॥ निर्यातिसिद्धेश्वरजुष्टधिष्ण्यंयद्द्वैपरार्ध्यंतदुपारमेष्ठ्यम्॥ २६॥ नयत्रशोकोनजरानमृत्युर्नार्तिर्नचोद्वेगऋतेकुतश्चित्॥ यच्चित्ततोदःकृपयाऽनिदंविदांदुरंतदुःखप्रभवानुदर्शनात्॥ २७॥

अथोअनंतरंकल्पांतेसविश्वंत्रैलोक्यमतिशयेनदह्यमानंनिरीक्ष्य तत्राप्यूष्मप्राप्तेः यत्द्विपरार्धस्थायितत्पारमेष्ठ्यंपदंप्रतिनिर्याति सिद्धेश्वरैर्जुष्टानिधिष्ण्यानिविमानानियस्मिंस्तत् उइतिश्रैष्ठ्यंसूचितम् ॥२६ ॥ तदेवाऽऽह नयत्रेति आर्तिर्दुःखम् उद्वेगोभयम् किंतु चित्ततोहेतोर्यद्दुःखमदःऋतेतदेकंविना तत्कुतोभवति अनिदंविदामिदंभगवतोध्यानमजानतांप्राणिनांदुरंतदुःखोयःप्रभवोजन्मतस्यानुदर्शनात् तेषांकृपया यद्वा चित्ततोऽदोमनःपीडेतियत्तद्विनाकुतश्चिदपियत्रशोकादयोनसंतीति तत्रब्रह्मलोकंगतानांत्रिविधागतिः येपुण्योत्कर्षेणगतास्तेकल्पांतरे पुण्यतारतम्येनाधिकारिकाभवंति येतुहिरण्यगर्भाद्युपासनाबलेनगतास्तेब्रह्मणासहमुच्यंते येतुभगवदुपासकास्तेस्वेच्छयाब्रह्मांडंभित्त्वावैष्णवंपदमारुहंति ॥ २७ ॥

तत्रप्रस्तुतस्यभगवद्भक्तस्यब्रह्मांडभेदनप्रकारमाह ततइत्यादिना तत्रेयंप्रक्रिया ईश्वराधिष्ठितायाःप्रकृतेःकेनचिदंशेनमहत्तत्त्वंभवति तस्यांशेनाहंकारः तस्यांशेनशब्दतन्मात्रद्वारानभः तस्यांशेनस्पर्शतन्मात्रद्वारावायुः तस्यांशेनरूपतन्मात्रद्वारातेजः तस्यांशेनरसतन्मात्रद्वाराआपः तदंशेनगंधतन्मात्रद्वारापृथ्वी तैश्चमिलितैश्चतुर्दशभुवनात्मकंविराट्शरीरम् तस्यचपंचाशत्कोटियोजनविशालस्यपृथिव्येवांडकटाहविशेषशब्दवाच्याकोटियोजनविशालंप्रथमावरणम् पंचाशत्कोटियोजनविशालमित्येके ततश्चाबादीनांयेपरिणताअंशास्तान्येवोत्तरोत्तरंदशगुणान्यावरणानि अष्टमंतुप्रकृत्यावरणंव्यापकमेव तदेवंस्थितेपृथिव्याद्यावरणभेदप्रकारःकथ्यते ततोविशेषंप्रतिपद्यलिंगदेहेनपृथिव्यात्मतांप्राप्येत्यर्थः एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् निर्भयःकथंयास्यामीतिशंकाशून्यः तेनात्मनापृथिवीरूपेणतन्निरंतराअपःप्रतिपद्यअत्वरंस्त्वरामकुर्वन् तत्तदात्मत्वेनक्लेददाहादिशंकाभावाद्यथेष्टंभोगान्भुंजानइत्यर्थः एवंज्योतिर्मयःसन् कालेभोगावसाने बृहदात्मनोलिंगंपरमात्ममूर्तित्वेनोपा

ततोविशेषंप्रतिपद्यनिर्भयस्तेनात्मनापोऽनलमूर्तिरत्वरन् ॥ ज्योतिर्मयोवायुमुपेत्यकालेवाय्वात्मनाखंबृहदात्मलिंगम् ॥ २८ ॥ घ्राणेनगंधंरसनेनवैरसंरूपंतुदृष्ट्याश्वसनंत्वचैव ॥ श्रोत्रेणचोपेत्यनभोगुणत्वंप्राणेनचाकूतिमुपैतियोगी ॥ २९ ॥ सभूतसूक्ष्मेंद्रियसंनिकर्षंमनोमयंदेवमयंविकार्यम् ॥ संसाद्यगत्यासहतेनयातिविज्ञानतत्त्वंगुणसन्निरोधम् ॥ ३० ॥

सनेपूक्तम् यद्वा वेदंशब्दात्मनातस्यप्रमापकमिति ॥ २८ ॥ इंद्रियार्थानांभूतसूक्ष्माणामतिक्रममाह घ्राणेनाधिष्ठितेनगंधमुपेत्य श्वसनंस्पर्शम् नभोगुणत्वंशब्दात्मताम् प्राणेनतत्तत्कर्मेंद्रियेण आकूतिंतत्तत्क्रियाम् ॥ २९ ॥ तदेवंस्थूलसूक्ष्मभूतातिक्रममुक्त्वातदावरणभूताहंकारप्राप्त्यामहदादिप्राप्तिमाह सयोगीविकार्यंसंसाद्यविज्ञानतत्त्वंयाति विविधंकार्यमस्येतिविकार्योऽहंकारः सत्रिविधः तामसोराजसःसात्त्विकइति तत्र तामसाज्जडानिभूतसूक्ष्माणिजायंते राजसाद्बहिर्मुखानिदशेंद्रियाणि सात्त्विकान्मनइंद्रियदेवताश्च तेषांलयश्चतत्तदहंकारे तत्रभूतसूक्ष्माणामिंद्रियाणांचसन्निकर्षंलयस्थानंतामसंराजसंचमनोमयंदेवमयंचसात्त्विकंप्राप्य गत्याएवंगमनेन तेनाहंकारेणसहविज्ञानतत्त्वंमहत्तत्त्वंयातिततोगुणानांसन्निरोधोलयोयस्मिंस्तत्प्रधानंयाति ॥ ३० ॥

---

१ स्वगुणभूतेत्यर्थः

तेनात्मनाप्रधानरूपेणाऽऽनंदमयःसन्नुपाधीनामवसानेशांतमविकृतमानंदंपरमात्मानमुपैति नविषज्जतेनावर्ततइत्यर्थः ॥३१॥ स्तीमार्गौप्रकारावित्यर्थः हेनृप अनपेक्षोनिर्भिद्यमूर्धन्वि सृजेत्परंगतइतियासद्योमुक्तिःसैकास्तृतिः यदिप्रयास्यन्नित्यादिनाक्रममुक्तिश्चद्वितीयास्तृतिः एते स्तीवेदेनगीतेउक्तेनतुस्वोत्प्रेक्षिते तत्र यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेऽस्यहृदिश्रिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइतिसद्योमुक्तिः तेऽर्चिरभिसंभवंतीत्यादिनाक्रममुक्तिश्चवेदेनोक्ता यद्वा नकर्मभिस्तांगतिमाप्नुवंतीतिदक्षिणमार्गस्यापिसूचितत्वादेतेस्तीइतिद्विवचनम् त्वयाभिपृष्टेयच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नेनार्थान्मुक्तिविषयेद्वेअपिस्तीपृष्टे ब्रूहियद्वाविपर्ययमितिदक्षिणमार्गोऽप्यर्थात्पृष्टः एवंत्वयाचयेपृष्टेएतेस्तीइत्य

तेनात्मनात्मानमुपैतिशांतमानंदमानंदमयोऽवसाने ॥ एतांगतिंभागवतींगतोयःसवैपुनर्नेहविषज्जतेंऽग ॥३१॥ एतेस्तीतेनृपवेदगीतेत्वयाभिपृष्टेहसनातनेच॥ येवैपुराब्रह्मणआहपृष्टआराधितोभगवान्वासुदेवः ॥३२॥ नह्यतोऽन्यःशिवःपंथाविशतःसंसृताविह॥ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगोयतोभवेत्॥ ३३॥ भगवान्ब्रह्मकार्त्स्न्येनत्रिरन्वीक्ष्यमनीषया॥ तदध्यवस्यत्कूटस्थोरतिरात्मन्यतोभवेत्॥ ३४॥ भगवान्सर्वभूतेषुलक्षितःस्वात्मनाहरिः ॥ दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टालक्षणैरनुमापकैः ॥ ३५॥ तस्मात्सर्वात्मनाराजन्हरिःसर्वत्रसर्वदा॥ श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चस्मर्तव्योभगवान्नृणाम्॥ ३६॥

न्वयः ॥ ३२ ॥ संतिसंसरतःपुंसोबहवोमोक्षमार्गास्तपोयोगादयःसमीचीनस्त्वयमेवेत्याह नहीति यतोऽनुष्ठिताद्भक्तियोगोभवेदतोऽन्यःशिवःसुखरूपोनिर्विघ्नश्चनास्त्येव ॥ ३३ ॥ कुतएतदतआह भगवान्ब्रह्मा कूटस्थोनिर्विकारः एकाग्रचित्तःसन्नित्यर्थः त्रिस्त्रीन्वारान्कार्त्स्न्येनसाकल्येनब्रह्मवेदमन्वीक्ष्यविचार्ययतआत्मनिहरौरतिर्भवेत्तदेवमनीषयाअध्यवस्यत्निश्चितवान् ॥ ३४ ॥ नन्वनुभूतेऽर्थेरतिर्भवत्यननुभूतेतुभगवतिकथंरतिःस्यात्तत्राऽऽह भगवान्लक्षितोदृष्टः कथम् स्वात्मनाक्षेत्रज्ञांतर्यामितया कैर्दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिः तदेवद्वेधादर्शयति दृश्यानांजडानांदर्शनंस्वप्रकाशंद्रष्टारंविनानघटतइत्यनुपपत्तिमुखेनलक्षणैःस्वप्रकाशांतर्यामिलक्षकैः तथाबुद्ध्यादीनिकर्तृप्रयोज्यानि करणत्वात् वास्यादिवत् इतिव्याप्तिमुखेनानुमापकैः स्वतंत्रश्चकर्तेत्येवमीश्वरसिद्धिः ॥ ३५ ॥ यच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नोत्तरमुपसंहरति तस्मादिति ॥ ३६ ॥

श्रवणादिफलमभिनयेनाऽऽह पिबंतीति सतामात्मन आत्मत्वेनप्रकाशमानस्यकथैवामृतम् विषयैर्विदूषितंमलिनीकृतमाशयंपुनंतिशोधयं
तितस्यचरणपद्मांतिकंश्रीविष्णुपदंव्रजंति ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेद्वितीयस्कंधेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥छ॥ ॥ तृतीयेवि
ष्णुभक्तेस्तुवैशिष्ट्यंशृण्वतोमुनेः ॥ भक्त्युद्रेकेणतत्कर्मश्रवणादरईर्यते ॥१ ॥ इदानीमन्यदेवताभजनस्यापिपुत्रादिभजनवदेवतुच्छफलत्वेनहे
यत्वंवक्तुंपूर्वोक्तमनुवदति एवमिति ममेतिमाम् कदाचिद्दैवयोगेनमनुष्यत्वंप्राप्तेषुजीवेषुयेमनीषिणस्तेषांतत्रापियेम्रियमाणास्तेषांविशेषतए
वमेतद्धरिकथाश्रवणादिकंनिगदितंविहितमित्यर्थः ॥१ ॥ ब्रह्मणस्पतिंवेदस्यपतिंब्रह्माणम् इंद्रियपाटवकामस्त्विंद्रम् प्रजाकामः प्रजापतीन्द

**पिबंतियेभगवतआत्मनःसतांकथामृतंश्रवणपुटेषुसंभृतम्॥ पुनंतितेविषयविदूषिताशयंव्रजंतितच्चरणस
रोरुहांतिकम्॥३७॥ ॥इतिश्रीभा०म०द्वि०पुरुषसंस्थावर्णनंनामद्वितीयोऽध्यायः॥२॥ ॥छ॥श्रीशुकउवा
च एवमेतन्निगदितंपृष्टवान्यद्भवान्मम॥नृणांयन्म्रियमाणानांमनुष्येषुमनीषिणाम्॥१॥ ब्रह्मवर्चसकाम
स्तुयजेतब्रह्मणस्पतिम्॥इंद्रमिंद्रियकामस्तुप्रजाकामःप्रजापतीन्॥२॥देवींमायांतुश्रीकामस्तेजस्कामोवि
भावसुम्॥वसुकामोवसून्रुद्रान्वीर्यकामोऽथवीर्यवान्॥३॥ अन्नाद्यकामस्त्वदितिंस्वर्गकामोऽदितेःसुता
न्॥विश्वान्देवान्राज्यकामःसाध्यान्संसाधकोविशाम्॥४॥ आयुष्कामोऽश्विनौदेवौपुष्टिकामइलांयजेत्॥
प्रतिष्ठाकामःपुरुषोरोदसीलोकमातरौ॥५॥ रूपाभिकामोगंधर्वान्स्त्रीकामोऽप्सरउर्वशीम्॥ आधिपत्यका
मःसर्वेषांयजेतपरमेष्ठिनम्॥६॥ यज्ञंयजेद्यशस्कामःकोशकामःप्रचेतसम्॥ विद्याकामस्तुगिरिशंदांपत्या
र्थउमांसतीम्॥७॥**

क्षादीन् ॥ २ ॥ मायांदुर्गाम् विभावसुमग्निम् वसुकामोधनार्थी वीर्यंप्रभावस्तत्कामोवीर्यवान्सन्रुद्रान्यजेत् ॥ ३ ॥ अन्नाद्यंभोज्यंभक्ष्यं
च अदितेःसुतान्द्वादशादित्यान् विशांदिशस्थप्रजानांस्वाधीनतामिच्छन्साध्यान्यजेत् ॥ ४ ॥ इलांपृथ्वीम् प्रतिष्ठास्थानादप्रच्युतिः रोदसी
द्यावाभूमी ॥ ५ ॥ अप्सराश्चासावुर्वशीचताम् ॥ ६ ॥ यज्ञंयज्ञोपाधिंविष्णुम् कोशोवसुसंचयः वसुकामइत्यत्रधनमात्रमितिभेदः दांपत्यम
न्योन्यप्रीतिस्तदेवार्थोयस्यसः ॥ ७ ॥

१ मनुष्येषुमनीषिणांयन्नृयर्च्चाम्रियमाणानामित्यन्वयः क्वचित्पुस्तकेनृणांचम्रियमाणानामितिपाठः

धर्मार्थोधर्मकामः उत्तमश्लोकोपाधिंविष्णुम् तंतुंतन्वन्संतानवृद्धिमन्विच्छन् रक्षाबाधानिवृत्तिस्तत्कामः पुण्यजनान्यक्षान् ओजोबलंत त्कामोमरुद्गणान्देवान् ॥ ८ ॥ राज्यंराजत्वंतत्कामोमनून्देवान्मन्वंतरपालान् राज्ञःकर्मराज्यंतत्कामोविश्वान्देवानितिविशेषः अभिचरन् शत्रुमरणमिच्छन् निर्ऋतिंराक्षसम् कामकामोभोगेच्छुः अकामोवैराग्यकामः पुरुषंपरंप्रकृतिव्यतिरेकोपाधिमीश्वरम् ॥ ९ ॥ अकामएकां तभक्तः उक्तानुक्तसर्वकामोवा पुरुषंपूर्णंनिरुपाधिम् ॥ १० ॥ पूर्वोक्तनानादेवतायजनस्यापिसंयोगपृथक्त्वेनभक्तियोगफलत्वमाह एतावा निति इंद्रादीनपियजतामिहतत्तद्यजनेनभागवतानांसंगतोभगवत्यचलोभावोभक्तिर्भवतीतियत्एतावानेवनिःश्रेयसस्यपरमपुरुषार्थस्योद

धर्मार्थउत्तमश्लोकंतंतुंतन्वन्पितॄन्यजेत् ॥ रक्षाकामःपुण्यजनानोजस्कामोमरुद्गणान् ॥ ८ ॥ राज्यकामो मनून्देवान्निर्ऋतिंत्वभिचरन्यजेत् ॥ कामकामोयजेत्सोममकामःपुरुषंपरम् ॥ ९ ॥ अकामःसर्वकामोवा मोक्षकामउदारधीः ॥ तीव्रेणभक्तियोगेनयजेतपुरुषंपरम् ॥ १० ॥ एतावानेवयजतामिहनिःश्रेयसोदयः ॥ भगवत्यचलोभावोयद्भागवतसंगतः ॥ ११ ॥ ज्ञानंयदाप्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रमात्मप्रसादउतयत्रगुणेष्व संगः ॥ कैवल्यसंमतपथस्त्वथभक्तियोगःकोनिर्वृतोहरिकथासुरतिंनकुर्यात् ॥ १२ ॥ शौनकउवाच इत्य भिव्याहृतंराजानिशम्यभरतर्षभः ॥ किमन्यत्पृष्टवान्भूयोवैयासकिमृषिंकविम् ॥ १३ ॥ एतच्छुश्रूषतांविद्वन्सू तनोऽर्हसिभाषितुम् ॥ कथाहरिकथोदर्काःसतांस्युःसदसिध्रुवम् ॥ १४ ॥ सवैभागवतोराजापांडवेयोमहार थः ॥ बालक्रीडनकैःक्रीडन्कृष्णक्रीडांयआददे ॥ १५ ॥

योलाभः अन्यत्तुसर्वंतुच्छमित्यर्थः ॥ ११ ॥ भागवतसंगतइत्यनेनसूचितांहरिकथारतिंस्तौति ज्ञानमिति यत्यासुकथासुज्ञानंभवति कीदृश म् आसर्वतःप्रतिनिवृत्तमुपरतंगुणोर्मीणांरागादीनांचक्रंसमूहोयस्मात्तत् उतअनंतरम् तद्धेतुरात्मप्रसादश्च यत्रयासुमनःप्रसादहेतुर्गुणेषुविषये ष्वसंगोवैराग्यंच उभयत्रेतिपाठेइहामुत्रचगुणेष्वसंगः कैवल्यमित्येवसंमतःपंथायोभक्तियोगः निर्वृतःश्रवणसुखेन अन्यत्रानिर्वृतइतिवा तासुहरिकथासुकोरतिंनकुर्यात् ॥ १२ ॥ अभिव्याहृतमुक्तम् ऋषिंपरब्रह्मदर्शिनम् कविंशब्दब्रह्मनिष्णातम् ॥ १३ ॥ श्रवणेच्छायांहेतुः हरिकथाएवउदर्कःउत्तरफलंयासुताःकथाःसतांभागवतानांसदसिसभायांस्युः ॥ १४ ॥ एतत्प्रपंचयति सवाइतिद्वाभ्याम् कृष्णपूजादिरूपां क्रीडांयःस्वीकृतवान् ॥ १५ ॥

उरुगायस्यगुणैरुदारामहत्यःकथाःस्युः॥१६॥ किंच वृथैवक्षीयमाणमायुर्हरिकथयासफलंकुर्वित्याशयेनाऽऽहत्रिभिः आयुरिति असौसूर्य उद्यन्नुद्यन्च्छन्नस्तमदर्शनंचयन्गच्छन् यत्येनक्षणोनीतस्तस्यआयुः ऋतेवर्जयित्वा वृथैवहरति॥१७॥ ननुजीवनमेवतेषामायुषःफलमस्तित त्राऽऽह तरवइति ननुतेषांश्वासोनास्ति तर्हिभस्त्राश्चर्मकोशाः ननुतासामाहारादिकंनास्तितत्राऽऽह नखादंतिनाश्नंतिनमेहंतिरेतःसेकंमैथुनंनकु र्वंतिकिम् उतअपिनराकारंपशुंमत्वाऽऽह अपरेइति॥१८॥तदेवाऽऽह श्वादिभिःसंस्तुतःसदृशोनिरूपितः यस्यकर्णपथंकदाचिदपिनागतःसःअ

वैयासकिश्चभगवान्वासुदेवपरायणः॥ उरुगायगुणोदाराःसतांस्युर्हिसमागमे॥ १६॥ आयुर्हरतिवैपुंसा मुद्यन्नस्तंचयन्नसौ॥ तस्यर्तेयत्क्षणोनीतउत्तमश्लोकवार्तया ॥ १७॥ तरवःकिंनजीवंतिभस्त्राःकिंनश्वसं त्युत॥ नखादंतिनमेहंतिकिंग्रामपशवोऽपरे ॥ १८ ॥ श्वविड्वराहोष्ट्रखरैःसंस्तुतःपुरुषःपशुः ॥ नयत्कर्णपथो पेतोजातुनामगदाग्रजः ॥ १९ ॥ बिलेबतोरुक्रमविक्रमान्यनशृण्वतःकर्णपुटेनरस्य ॥ जिह्वाऽसतीदार्दुरि केवसूतनचोपगायत्युरुगायगाथाः ॥ २० ॥ भारःपरंपट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगंननमेन्मुकुंदम्॥ शावौक रौनोकुरुतःसपर्याहरेर्लसत्कांचनकंकणौवा॥ २१॥ बर्हायितेतेनयनेनराणांलिंगानिविष्णोर्ननिरीक्षतोये॥ पादौनृणांतौद्रुमजन्मभाजौक्षेत्राणिनानुव्रजतोहरेर्यौ॥ २२ ॥ जीवन्शवोभागवतांघ्रिरेणुंनजातुमर्त्योऽ भिलभेतयस्तु॥ श्रीविष्णुपद्यामनुजस्तुलस्याःश्वसन्शवोयस्तुनवेदगंधम्॥ २३॥

वज्ञास्पदत्वात्श्वभिःकश्मलविषयासक्तत्वात्विड्वराहैर्ग्रामसूकरैःकंटकवद्दुःखदविषयासक्तत्वादुष्ट्रैर्भारवाहित्वात्खरैस्तुल्यइत्यर्थः॥१९॥त स्यांगानिचनिष्फलानीत्याह बिलेइतिपंचभिः बतेतिखेदे नशृण्वतोऽशृण्वतोनरस्ययेकर्णपुटेतेबिलेवृथारंध्रे नचेदुपगायतितस्यजिह्वाअसतीदु ष्टादर्दुरोभेकस्तदीयाजिह्वेव॥२०॥पट्टवस्त्रोष्णीषेणकिरीटेनचजुष्टमपिशिरोयदिननमेत्तर्हिकेवलंभारएव शवोमृतकस्तत्करतुल्यौ लसत्कां चनकंकणेययोस्तौ अप्यर्थेवाशब्दः॥ २१॥ येनयनेविष्णोर्मूर्तीर्ननिरीक्षेतेतेबर्हायितेमयूरपिच्छनेत्रतुल्ये द्रुमवज्जन्मभजतइतितथा वृक्षमू लतुल्यावित्यर्थः॥२२॥नाभिलभेतअभितोनस्पृशेन्नधारयेत् श्रीविष्णुपद्याःश्रीविष्णुपदलग्नायाः नवेदेति अवघ्रायनाभिनंदेदित्यर्थः॥२३॥

---

१ कथाःस्युःसत्समागमेइत्यंकितांध्रपुस्तकेपा० अयंपाठोबहुषुप्राचीनपुस्तकेषुनदृश्यते स्थितपाठेकथाइत्यस्याध्याहारः २ येनोत्तमश्लोकवार्तयाक्षणोनीतस्तस्य आयुर्ऋतेविनावृथवहरतीत्यन्वयः ३ नयत्कर्णपथोपेतंजातुनाममदाभृतइतिमूलपाठस्तदनुगुणाटीकाचांकितांध्रपुस्तकेदृश्यते तथाटीकायांभारवाहित्वादित्यस्याग्रेकामुक त्वात्पदाघ्नंतीमपिप्रियांत्यक्तुमसमर्थत्वाच्चेत्यधिकःपाठश्चदृश्यतेतथाप्ययंपाठोऽधिकाटीकाचप्राचीनेषुबहुषुपुस्तकेषुनास्ति

अश्मवत्सारोबलंकाठिन्यंयस्य विक्रियालक्षणमाह अथेति गात्ररुहेषुरोमसुहर्षउद्गमः॥२४॥ यस्माद्भक्तस्यसर्वमेतद्ध्यर्थम् मनसोऽनुकूलं प्रियंत्वन्नृपे अथअतःसाधुपृष्टःसन्वैयासकिर्नृपतिंप्रतियद्राहतदभिधेहीति ॥२५॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेटीकायांतृतीयो ऽध्यायः ॥३॥ ॥७॥ ॥नुर्येपरीक्षितापृष्टंसृष्ट्यादिहरिचेष्टितम् शुकेनब्रह्मनत्पुत्रसंवादेनोपवर्ण्यते ॥१॥ राज्ञःप्रश्नंकथयितुंतस्यप्राक्तनींस्थिति माह चतुर्भिः वैयासकेःशुकस्यइतिएवंभूतमात्मनस्तस्यनिश्चयोयस्मात्तद्वचउपधार्यआकलय्य सतींकृष्णएवसेव्योनान्यइत्येवंभूताम्

तदश्मसारंहृदयंबतेदंयद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः॥नविक्रियेताथयदाविकारोनेत्रेजलंगात्ररुहेषुहर्षः॥२४॥ अथाभिधेह्यंगमनोनुकूलंप्रभाषसेभागवतप्रधानः॥ यदाहवैयासकिरात्मविद्याविशारदोनृपतिंसाधुपृष्टः ॥२५॥ ॥इ०भा०म०द्वितीयस्कंधेतृतीयोऽध्यायः॥३॥ ॥७॥ सूतउवाच वैयासकेरितिवचस्तत्त्व निश्चयमात्मनः॥उपधार्यमतिंकृष्णऔत्तरेयःसतींव्यधात्॥ १ ॥ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु॥ राज्येचाविकलेनित्यंविरूढांममतांजहौ ॥ २ ॥ प्रपच्छचेममेवार्थंयन्मांपृच्छथसत्तमाः॥ कृष्णानुभावश्र वणेश्रद्दधानोमहामनाः॥ ३ ॥ संस्थांविज्ञायसंन्यस्यकर्मत्रैवर्गिकंचयत् ॥ वासुदेवेभगवतिआत्मभावं दृढंगतः॥ ४ ॥ राजोवाच समीचीनंवचोब्रह्मन्सर्वज्ञस्यतवानघ ॥ तमोविशीर्यतेमह्यंहरेःकथयतःक थाम्॥५॥भूयएवविवित्सामिभगवानात्ममायया॥ यथेदंसृजतेविश्वंदुर्विभाव्यमधीश्वरैः॥ ६ ॥ यथागो पायतिविभुर्यथासंयच्छतेपुनः॥यांयांशक्तिमुपाश्रित्यपुरुशक्तिःपरःपुमान्॥आत्मानंक्रीडयन्क्रीडन्करोति विकरोतिच ॥७॥

॥ १ ॥ आत्मादेहः पशवोगजादयः ॥ २ ॥ इममेवार्थंहरिलीलालक्षणम् ॥ ३ ॥ संस्थांमृत्युम् त्रैवर्गिकंधर्मार्थकामप्रधानम् संन्यस्यत्यक्त्वा आत्मभावंपरमप्रेम्णाभगवदात्मत्वंगतःप्राप्तःसन्पप्रच्छ ॥ ४ ॥ मह्यंममतमोऽज्ञानंविशीर्यतेनश्यतितवकथयतःसतः अतःसमीचीनम् ॥ ५ ॥ पुनश्ववेदितुमिच्छामि इदंदुर्विभाव्यमवितर्क्यंविश्वंयथासृजति ॥ ६ ॥ गोपायतिपालयति संयच्छतेसंहरते पुरुशक्तिर्बहुशक्तिमान् क्रीड न्यथाकरोति आत्मानंब्रह्मादिरूपिणंक्रीडयन्विकरोतिविविधंकरोति ॥ ७ ॥

---

१ अथनामश्रवणानंतरंयदानेत्रेषजलंरोमसुहर्षोभवतितदाविकारोज्ञेयइतिशेषपूरणेनान्वयः २ एतत्देहेंद्रियादि ३ अविकलेवैर्यादिभिरनुपद्रुते ४ हरिलीलांब्रूहीति यत्पृच्छथइममेवार्थम् ५ अधीश्वरैर्ब्रह्मादिभिः

॥ ८ ॥ एकः पुरुषरूपेणयुगपत् जन्मभिर्ब्रह्माद्यवतारैःक्रमशोवायथाप्रकृतेर्गुणानृगृह्णाति ॥ ९ ॥ विचिकित्सितंसंदिग्धम् शाब्देब्रह्मणिविचारेणनिष्णातःपरस्मिन्ननुभवेन ॥ १० ॥ उपामंत्रितःप्रार्थितः प्रचक्रमे देवतागुरुनमस्कारादिरूपमुपक्रमंकृतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ तदेवाऽऽहत्रयोदशभिः परस्मैसर्वोत्तमाय तत्रहेतुः भूयसेअपरिमितमहिम्ने तद्दर्शयति सतःप्रपंचस्यउद्भवादिषुनिमित्तभूतायालीलातयागृहीतंब्रह्मादिरूपेणरजआदिशक्तित्रितयंयेनतस्मै अंतर्भवायअंतर्यामिणे अतएवसर्वांतरत्वादनुपलक्ष्यंवर्त्मयस्य ॥ १२ ॥ विचित्रफलदातृत्वमनुस्मरन्प्र

नूनंभगवतोब्रह्मन्हरेरद्भुतकर्मणः॥दुर्विभाव्यमिवाभातिकविभिश्चापिचेष्टितम् ॥ ८ ॥ यथागुणांस्तुप्रकृतेर्युगपत्क्रमशोपिवा ॥बिभर्तिभूरिशस्त्वेकःकुर्वन्कर्माणिजन्मभिः ॥ ९ ॥ विचिकित्सितमेतन्मेब्रवीतुभगवान्यथा॥शाब्देब्रह्मणिनिष्णातःपरस्मिंश्चभवान्खलु ॥ १० ॥ सूतउवाच इत्युपामंत्रितोराज्ञागुणानुकथनेहरेः॥हृषीकेशमनुस्मृत्यप्रतिवक्तुंप्रचक्रमे ॥ ११ ॥ श्रीशुकउवाच नमःपरस्मैपुरुषायभूयसेसदुद्भवस्थाननिरोधलीलया ॥ गृहीतशक्तित्रितयायदेहिनामंतर्भवायानुपलक्ष्यवर्त्मने ॥ १२ ॥भूयोनमःसद्वृजिनच्छिदेऽसतामसंभवायाखिलसत्त्वमूर्तये॥ पुंसांपुनःपारमहंस्यआश्रमेव्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे ॥ १३ ॥ नमोनमस्तेऽस्त्वृषभायसात्वतांविदूरकाष्ठायमुहुःकुयोगिनाम् ॥ निरस्तसाम्यातिशयेनराधसास्वधामनिब्रह्मणिरंस्यतेनमः ॥ १४ ॥

णमति भूयःपुनश्चनमः सतांधर्मवर्तिनांवृजिनच्छिदेदुःखहंत्रे असतामधर्मशीलानामसंभवायअनुद्भवहेतवे अखिलसत्त्वमूर्तये तत्तद्देवतादिरूपेणतत्तत्फलदायेत्यर्थः समग्रसत्त्वमूर्तयेइतिवा पुनर्रितिपूर्वोक्तोभयवैलक्षण्यमाह पारमहंस्येप्रत्यङ्निष्ठारूपेआश्रमेव्यवस्थितानांपुंसामनुमृग्यमतन्निरसनेनपुनःपुनर्मृग्यंयदात्मतत्त्वंतस्यदाशुषेदात्रे ॥ १३ ॥ सात्वतांभक्तानमृषभायपालकाय कुयोगिनांभक्तिहीनानांविदूराकाष्ठादिगपियस्य दुर्ज्ञेयायेत्यर्थः तदेवंवैषम्यप्रतीतावपिनिर्दोषत्वायाचिंत्यमैश्वर्यमाह निरस्तंसाम्यमतिशयश्चयस्य यदपेक्षयाअन्यस्यसाम्यमतिशयश्चनास्ति तेनराधसाऐश्वर्येणस्वधामनिस्वस्वरूपेब्रह्मणिरममाणाय ॥ १४ ॥

---

१ अंकितांध्रपुस्तकेत्वसतःप्रपंचस्येतिपाठःतत्पक्षेमूलेअसदुद्भवेत्यादिच्छेदः २ पुनःशब्देनेत्यर्थः

सर्वसाधनेभ्योभक्तेःश्रैष्ठ्यमनुस्मरन्प्रणमति यत्कीर्तनमितिद्वाभ्याम् अर्हणंपूजनम् सुभद्रंमंगलंश्रवोयशोयस्यतस्मै ॥ १५ ॥ विचक्षणाविवेकिनोयस्यचरणयोरुपसादनादुपसत्तेर्भजनादंतरात्मनोमनसउभयत्रेहचपरत्रचसंगंव्युदस्यनिरस्य गतक्लमाःप्रयासरहिताः ॥ १६ ॥ भक्तिशून्यानांसर्वसाधनवैफल्यंदर्शयन्नमति तपस्विनइति मनस्विनोयोगिनः सुमंगलाःसदाचाराः यस्मिंस्तपआद्यर्पणंविना सुभद्रश्रवसइत्यस्यावृत्तिर्यशःश्रवणादेःप्राधान्यज्ञापनाय ॥ १७ ॥ भक्तेःपरमशुद्धिहेतुत्वंदर्शयन्नाह किरातादयोयेपापजातयोऽन्येचयेकर्मतःपापरूपास्ते

यत्कीर्तनंयत्स्मरणंयदीक्षणंयद्वंदनंयच्छ्रवणंयदर्हणम् ॥ लोकस्यसद्योविधुनोतिकल्मषंतस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः ॥ १५ ॥ विचक्षणायच्चरणोपसादनात्संगंव्युदस्योभयतोऽतरात्मनः ॥ विंदंतिहिब्रह्मगतिंगतक्लमास्तस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः ॥ १६ ॥ तपस्विनोदानपरायशस्विनोमनस्विनोमंत्रविदःसुमंगलाः ॥ क्षेमंनविंदंतिविनायदर्पणंतस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः ॥ १७ ॥ किरातहूणांध्रपुलिंदपुल्कसाआभीरकंकायवनाःखसादयः ॥ येऽन्येचपापायदुपाश्रयाश्रयाःशुध्यंतितस्मैप्रभविष्णवेनमः ॥ १८ ॥ सएषआत्मात्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयोधर्ममयस्तपोमयः ॥ गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्वितर्क्यलिंगोभगवान्प्रसीदताम् ॥ १९ ॥ श्रियःपतिर्यज्ञपतिःप्रजापतिर्धियांपतिर्लोकपतिर्धरापतिः ॥ पतिर्गतिश्चांधकवृष्णिसात्वतांप्रसीदतांमेभगवान्सतांपतिः ॥ २० ॥ यदंघ्र्यनुध्यानसमाधिधौतयाधियानुपश्यंतिहितत्त्वमात्मनः ॥ वदंतिचैतत्कवयोयथारुचंसमेमुकुंदोभगवान्प्रसीदताम् ॥ २१ ॥

यदुपाश्रयाभागवतास्तदाश्रयाःसंतःशुध्यंति असंभावनाशंकांपरिहरति प्रभविष्णवेप्रभवनशीलायेति ॥ १८ ॥ सर्वोपास्यत्वमनुस्मरन्प्रार्थयते सएषआत्मवतांधीराणामात्मा आत्मत्वेनोपास्यइत्यर्थः त्रयीमयत्वादिविशेषणैस्तत्तन्मार्गेणोपास्यत्वंविवक्षितम् गतव्यलीकैर्निष्कपटैर्भक्तैर्वितर्क्यमत्याश्चर्येणवीक्षणीयंलिंगंमूर्तिर्यस्यसप्रसीदतु ॥ १९ ॥ सर्वपालकत्वमनुस्मरन्नाह श्रियइति गतिश्चसर्वापत्सुरक्षकः ॥ २० ॥ ज्ञानप्रदत्वमनुस्मरन्नाह यदंघ्रीतिद्वाभ्याम् यस्यांघ्र्योरनुध्यानमेवसमाधिस्तेनधौतयाशोधितया यथारुचंरुच्यनुसारेणसगुणनिर्गुणादिभेदैः यद्वा रुक्प्रतिभा यथामतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

---

१ रुचंरुचिमनतिक्रम्येतियथारुचमित्यव्ययीभावेज्ञयइतिटचिरूपम्

किंच पुराकल्पादावजस्यहृदिसतींसृष्टिविषयांस्मृतिंवितन्वतायेनप्रचोदितासतीसरस्वतीतस्यमुखतःकिलप्रादुर्भूता स्वांनिलक्षणानिशिक्षा युक्तानियस्याःसा ऋषीणांज्ञानप्रदानामृषभःश्रेष्ठः ॥ २२ ॥ इदानींस्ववाचंश्रोतृजनाह्लादिनींशृंगारकरुणादिशोभांप्रार्थयते भूतैरिति समे वचांस्यलंकृषीष्टाऽलंकरोतु अन्यस्यवचसामन्येनालंकारसंभवमाशंक्यतस्यांतर्यामितामाविष्करोति योमहद्भिर्भूतैरिमाःपुरःशरीराणिसृ ष्ट्वाअमुषुपूर्ष्वंतर्यामितयाशेतेवसति अत्रपुरुषसमाख्यांप्रमाणयति यद्यस्मात्पूरुषइति अतएवयएकादशेंद्रियपंचभूतरूपान्षोडशगुणान्क लाभुंक्तेप्रकाशयति पालयतीतिवा तदात्वात्मनेपदमार्षम् अत्रहेतुः यतःषोडशानात्माचेतयिता स्वार्थैकः नत्वत्रजीवत्वमुच्यतेप्रार्थनाविरो धात् ॥ २३ ॥ श्रीव्यासंनमस्करोति नमइति सौम्याभक्ताः यस्यमुखांबुरुहेआसवोमकरंदस्तम् ॥ २४ ॥ इदानींप्रश्नोत्तरतयाब्रह्मनारदसं

प्रचोदितायेनपुरासरस्वतीवितन्वताऽजस्यसतींस्मृतिंहृदि ॥ स्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलाऽऽस्यतःसमेऋषीणामृषभःप्रसीदताम् ॥ २२ ॥ भूतैर्महद्भिर्यइमाःपुरोविभुर्निर्मायशेतेयदमूषुपूरुषः ॥ भुंक्तेगुणान्षोडशषोडशात्मकःसोलंकृषीष्टभगवान्वचांसिमे ॥ २३ ॥ नमस्तस्मैभगवतेव्यासायामिततेजसे ॥ पपुर्ज्ञानमयंसौम्यायन्मुखांबुरुहासवम् ॥ २४ ॥ एतदेवात्मभूराजन्नारदायविपृच्छते ॥ वेदगर्भोऽभ्यधात्साक्षाद्यदाहहरिरात्मनः ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतमहापुराणेद्वितीयस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ नारदउवाच देवदेवनमस्तेऽस्तुभूतभावनपूर्वज ॥ तद्विजानीहियज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनम् ॥ १ ॥ यद्रूपंयदधिष्ठानंयतःसृष्टमिदंप्रभो ॥ यत्संस्थंयत्परंयच्चतत्तत्त्वंवदतत्त्वतः ॥ २ ॥

वादंप्रस्तौति एतदिति उत्पत्तिसमयएववेदागर्भोयस्यसः साक्षाद्धरिर्यदाह ॥ २५ ॥ ॥ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ पंचमेनारदेनाथपृष्टःसृष्ट्यादिवक्त्यजः ॥ हरेर्लीलांविराट्सृष्टिंकालकर्मादिशक्तिभिः ॥ १ ॥ नारदायविपृच्छतेवेदगर्भोऽभ्यधादित्युक्तंतत्र नारदप्रश्नमाह देवदेवेति हेभूतभावनअत एवसर्वेषांपूर्वजअनादेज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानंतत्साधनंयत्तद्विजानीहि विशेषेणज्ञापयेत्यर्थः कथंभूतम् आत्मतत्त्वंनितरांदृश्यतेयेनतत् ॥ १ ॥ उपलक्षणभूतंविश्वमेवात्मज्ञानसाधनमतस्तद्विशेषंपृच्छति यद्रूपंयेनरूप्यतेप्रकाश्यतेयदधिष्ठानंयदाश्रयम् यतोयेनसृष्टन् यत्संस्थंयस्मिन्लीयते यत्परंयदधीनम् यच्चेतियदात्मकम स्वतःसत्कारणतोवेत्यर्थः तस्यतत्त्वंयाथार्थ्यंतत्त्वतोवद ॥ २ ॥

---

१ स्वानिअसाधारणानि २ अयमेवमुख्यःपाठःश्रीधरसंमतःप्राचीनबहुपुस्तकेषुदृष्टश्चनतुवासुदेवायवेधसइति ३ आत्मनआत्मानंप्रतिसाक्षाद्धरिर्यदाहतदभ्यधादित्यन्वयः

नजानामीतिनवक्तव्यमित्याह सर्वमिति भूतंजातंभव्यंजनिष्यमाणंभवज्जायमानंतेषांप्रभुर्यतोऽतोविशिष्टेनज्ञानेनावसितंनिश्चितम् ॥ ३ ॥ आस्तामिदमादौतावत्त्वामेवकथयेत्याह यतोविज्ञानंयस्य कस्तवविज्ञानदइत्यर्थः यदाधारःकस्तवाऽऽश्रयः यत्परोयदधीनः यदात्मकोय त्स्वरूपः ममतुत्वमेवस्वतंत्रःपरमेश्वरइतिबुद्धिः तवतपश्चरणेनतुपरशंकयापृच्छामीत्याहसार्धैश्चतुर्भिः एकोऽसहायः ॥४॥ आत्मनिभावयसे पालयसिस्वयमेवपराभवमप्रापयन् अक्लमःश्रमरहितः यथोर्णनाभिरात्मनएवशक्तिमवष्टभ्यसृजतितद्वत् ॥५॥ तस्मादहंत्वस्मिन्विश्वस्मिन् परमुत्तममपरमधमंसमंमध्यमंचतत्रापिनाममनुष्यादिरूपंद्विपदत्वादिगुणःशुक्लत्वादिस्तैर्भाव्यंसाध्यंतत्रापिसदसत्स्थूलंसूक्ष्मंचकिंचिदप्य

सर्वंह्येतद्भवान्वेदभूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ करामलकवद्विश्वंविज्ञानावसितंतव ॥ ३ ॥ यद्विज्ञानोयदाधारोयत्प रस्त्वंयदात्मकः ॥ एकःसृजसिभूतानिभूतैरेवात्ममायया ॥४॥ आत्मन्भावयसेतानिनपराभावयन्स्वयम् ॥ आत्मशक्तिमवष्टभ्यऊर्णनाभिरिवाक्लमः ॥ ५॥ नाहंवेदपरंह्यस्मिन्नापरंनसमंविभो ॥ नामरूपगुणैर्भाव्यं सदसत्किंचिदन्यतः ॥६॥ सभवानचरद्घोरंयत्तपःसुसमाहितः ॥ तेनखेदयसेनस्त्वंपराशंकांप्रयच्छसि ॥ ७॥ एतन्मेपृच्छतःसर्वंसर्वज्ञसकलेश्वर ॥ विजानीहितथैवेदमहंबुध्येऽनुशासितः ॥ ८ ॥ ब्रह्मोवाच सम्यक्कारु णिकस्येदंवत्सतेविचिकित्सितम् ॥ यदहंचोदितःसौम्यपरंधर्मप्रदर्शने ॥ ९ ॥

न्यतोनवेदकिंतुत्वत्तएवसर्वंभवतीतिमन्ये ॥ ६ ॥ सतथाविधोपिभवांस्तपोऽचरदितियत्तेननोऽस्मान्खेदयसेमोहयसि यतःपराशंकामीश्वरांत राशंकांप्रयच्छसि ॥ ७ ॥ यथैवाहंत्वयाऽनुशासितःशिक्षितःसन्बुध्येबुध्येयंतथाविजानीहिविशेषेणज्ञापय ॥८॥ प्रश्नमभिनंदति वत्सहेपुत्र तवेदंविचिकित्सितंसंदेहः तत्पूर्वकःप्रश्नोऽयंसम्यगित्यर्थः यतःकारुणिकस्यतवायंप्रश्नः अत्रहेतुः यत्यतःपरधर्मप्रदर्शनेभगवद्वीर्यप्रकाशनेप्र वर्तितोऽस्मि अतस्त्वंजिज्ञासुर्रपिमयिकृपामेवकृतवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

---

१ तेषामन्यतःपराभवोयथानस्यात्तथाभावयामासेत्यर्थः २ परशंकामितिपाठःकेषुचित्पुरातनपुस्तकेषूपलभ्यते ३ अत्रसौम्येतिक्वचित्पा॰तत्रसौम्यसोमवत्प्रियद र्शनेत्यर्थः ४ अत्रभगवद्वीर्यदर्शनइतिप्रचुरःपाठोदृश्यतेसचनश्रीधरव्याख्यानसंवादो

ननुत्वमेवभगवानित्युक्तंमयाएकःसृजसिभूतानीत्यादिना सत्यम् यथामामीश्वरत्वेनप्रभाषसेतदपितवभाषणंनात्यंतमनृतम् यतःकारणादेताव
त्प्रभावस्यभावएतावत्त्वंमेअस्तिकिंतुमत्तःपरमीश्वरमविज्ञायब्रूषे अतःसादृश्यात्तवेयंभ्रांतिर्नतुबुद्धिपूर्वमनृतमित्यर्थः यतईश्वरान्ममैतावत्त्वंत
मविज्ञायेतिवाऽन्वयः ॥ १० ॥ तर्हिकोऽसावीश्वरइत्यपेक्षायांभक्त्यानमस्कुर्वन्नेवतंकथयतित्रिभिः येनस्वप्रकाशेनरोचितंप्रकाशितमेवप्र
काशयामिसृष्ट्याभिव्यक्तंकरोमि यथाऽर्कादयश्चैतन्यप्रकाश्यमेवप्रकाशयंति तथाचश्रुतिः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकु
तोऽयमग्निः तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीति ॥ ११ ॥ तस्मैनमोधीमहि यस्यमाययाविमोहिताःसंतोयुष्मदादयोमांज
गद्गुरुंजगत्कारणंवदंतितस्मै ॥ १२ ॥ यन्माययेतिमायासंबंधोक्तेस्तस्यादुर्जयत्वोक्तेश्वतस्यापिकिमस्तिसंसारोनैवेत्याह मत्कपटमसौजाना

नानृतंतवतच्चापियथामांप्रब्रवीषिभो ॥ अविज्ञायपरंमत्तएतावत्त्वंयतोहिमे ॥ १० ॥ येनस्वरोचिषाविश्वंरो
चितंरोचयाम्यहम् ॥ यथाऽर्कोग्निर्यथासोमोयथर्क्षग्रहतारकाः ॥ ११ ॥ तस्मैनमोभगवतेवासुदेवायधीम
हि ॥ यन्माययादुर्जययामांब्रुवंतिजगद्गुरुम् ॥ १२ ॥ विलज्जमानयायस्यस्थातुमीक्षापथेऽमुया ॥ विमोहि
ताविकत्थंतेममाहमितिदुर्धियः ॥ १३ ॥ द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएवच ॥ वासुदेवात्परोब्रह्मन्नचा
न्योऽर्थोस्तितत्त्वतः ॥ १४ ॥ नारायणपरावेदादेवानारायणांगजाः ॥ नारायणपरालोकानारायणपराम
खाः ॥ १५ ॥ नारायणपरोयोगोनारायणपरंतपः ॥ नारायणपरंज्ञानंनारायणपरागतिः ॥ १६ ॥

तीतियस्यदृष्टिपथेस्थातुंविलज्जमानयेवतस्मिन्स्वकार्यमकुर्वत्याअमुयामाययाविमोहिताअस्मदादयोदुर्धियोऽविद्यावृतज्ञानाएवकेवलंवि
कत्थंतेश्लाघंते अनेनयद्रूपमित्यस्यप्रश्नस्योत्तरमुक्तंभवति ॥ १३ ॥ तदेवंस्वस्मादन्यंपरमेश्वरंनिरूप्येदानींयदधिष्ठानमित्यादिनवप्रश्नानांस
एवाधिष्ठानादिकंसर्वमित्युत्तरंवक्तुंतद्व्यतिरेकेणान्यस्यासत्त्वमाह द्रव्यमिति द्रव्यंमहाभूतान्युपादानरूपाणि कर्मजन्मनिमित्तम् कालस्त
त्क्षोभकः स्वभावस्तत्परिणामहेतुः जीवोभोक्ता वासुदेवात्परोऽन्योऽर्थोनास्ति कारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य ॥ १४ ॥ तत्प्रपंचयति द्वाभ्याम्
नारायणःपरःकारणंयेषांते अनेनैवशास्त्रयोनित्वप्रतिपादनेनेश्वरेप्रमाणंसर्वज्ञत्वादिकंचोक्तम् देवाश्चतदंगाज्जाताअतोनतद्व्यतिरिक्ताः लोकाः
स्वर्गादयस्तदानंदांशाः मखास्तत्साधनभूताः ॥ १५ ॥ योगःप्राणायामादिः तपस्तत्साध्यंचित्तैकाग्र्यम् ज्ञानंतत्साध्यम् गतिस्तत्फलम् अने
नैवसर्वंतदधीनमित्युक्तम् ॥ १६ ॥

तर्हि त्वं किं करोषीत्यपेक्षायामाह तस्य सृज्यमर्पितेन सृष्टोऽहं सृजामि ईक्षया कटाक्षेण तत्र हेतवः द्रष्टुरित्यादयः ॥ १७ ॥ ननु कुतोऽयं जीवेश्वर विभागो यतस्त्वं प्रेर्यः स च प्रेरकः स्यादित्यपेक्षायां जीवेश्वरविभागहेतुमाह त्रिभिः सत्त्वमिति निर्गुणस्यापीश्वरस्यैते त्रयो गुणा बध्नंतीत्युत्तरेणान्वयः कथंभूताः तेनैव स्वातंत्र्येण स्थित्याद्यर्थं मायया गृहीताः ॥ १८ ॥ वस्तुतः सर्वदा मुक्तमपि मायिनं मायाविषयं पुरुषं जीवं बध्नंति क्व कार्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्ताऽधिदैवं तेतेषां भावस्तत्त्वं तस्मिन् द्रव्यं महाभूतानि ज्ञानशब्देन देवताः क्रिया इंद्रियाणि तदाश्रयास्तेषां कारणभूतास्तत्तदभिमानेन बध्नंति ॥ १९ ॥ अतः स एष वश्यमाय एभिर्गुणैर्लिंगैर्जीवानामावरकैरुपाधिभिः सुष्ठु लक्षितागतिस्तत्त्वं यस्य सः स्वैर्भक्तैरेव लक्षि

तस्यापि द्रष्टुरीशस्य कूटस्थस्याखिलात्मनः ॥ सृज्यं सृजामि सृष्टोहमीक्षयैवाभिचोदितः ॥ १७ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः ॥ स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभोः ॥ १८ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः ॥ बध्नंति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः ॥ १९ ॥ स एष भगवाँल्लिंगैस्त्रिभिरेभिरधोक्षजः ॥ स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन्सर्वेषां मम चेश्वरः ॥ २० ॥ कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया ॥ आत्मन्यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे ॥ २१ ॥ कालाद्गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः ॥ कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् ॥ २२ ॥ महतस्तु विकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितात् ॥ तमःप्रधानस्त्वभवद्द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥ २३ ॥

तागतिस्तत्त्वं यस्येति वा ॥ २० ॥ तस्य सृष्टिप्रकारमाह कालमिति[3] कर्म जीवादृष्टम् विबुभूषुर्विविधं भवितुमिच्छन् ॥ २१ ॥ गुणानां व्यतिकरः क्षोभः साम्यत्यागः स्वभावतः परिणामो रूपांतरापत्तिः पुरुष ईश्वरस्तेनाधिष्ठितत्वं त्रयाणां विशेषणम् महतः महत्तत्त्वस्य ॥ २२ ॥ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्विक्रियमाणात् तस्य च क्रियाज्ञानशक्तित्वात्त्रिगुणत्वेऽपि रजःसत्त्वाभ्यामुपबृंहितत्वम् अहंकारस्य त्वावरकत्वात्तमःप्रधानत्वम् अत एवाहंकारकार्येषु तामसमाकाशादिकं[4] बहु राजसं सात्त्विकं चाल्पम् एवं तदुपाधिकेषु जीवेष्वपि तथैव तामसाधिक्यम् ॥ २३ ॥

---

१ एवमुभयोरेकान्वये एकं गुणपदमधिकं भवति तस्मादत्र द्वितीयश्लोके गुणा इत्यत्र पाठांतरं किंचित्स्यादिति भाति २ निर्गुणस्य विभोरीश्वरस्येत्यन्वयः ३ मायेशः स्वया मायया विबुभूषुर्विविधं भवितुमिच्छुर्यदृच्छया संकल्पमात्रेणात्मनि प्राप्तं लीनं कालादिकं कारणतया उपाददे इत्यन्वयः ४ तामसं कामरागादिकं बह्वित्यंकितांध्रपु०पा०

सचविकुर्वन्रूपांतरंगच्छन् त्रैविध्यमेवाऽऽह वैकारिकःसात्त्विकः तैजसोराजसः यद्विदायस्यभेदः द्रव्यशक्तिरित्यादीनिप्रातिलोम्येनत्रयाणां लक्षणानि द्रव्येमहाभूताख्येशक्तिर्यस्य क्रियासुइंद्रियेषुशक्तिर्यस्य ज्ञानेषुदेवेषुशक्तिर्यस्य हेप्रभोबोद्धुंशक्त॥२४॥भूतादेरितितामसस्यविशेषणम् ननुतामसात्प्रथमंशब्दोभवतीतिप्रसिद्धम् सत्यम् सतुतस्यनभसोमात्रासूक्ष्मंरूपम् गुणश्चासाधारणोव्यावर्तकोधर्मः शब्दद्वारानभउत्पद्यतइत्यर्थः एवमेवस्पर्शादिष्वपिद्रष्टव्यम् शब्दस्यलक्षणंलिंगमिति कुड्याद्यंतरितेनकेनचिदुच्चैर्गजोगजइत्युक्तेयोगजद्रष्टायश्चतेनदृश्योगजस्तयोर्लिंगबोधकम् लिंगविशेषणत्वाद्यच्छब्दस्यषंढत्वम्॥२५॥परस्यनभसःकारणत्वेनान्वयाच्छब्दवांश्चवायुः तस्यैवलक्षणंप्राणोदेहधार

सोऽहंकारइतिप्रोक्तोविकुर्वन्समभूत्त्रिधा ॥ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेतियद्भिदा ॥ द्रव्यशक्तिःक्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरितिप्रभो॥ २४ ॥ तामसादपिभूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभः॥ तस्यमात्रागुणःशब्दोलिंगंयद्दृष्टदृश्ययोः॥ २५॥ नभसोऽथविकुर्वाणादभूत्स्पर्शगुणोऽनिलः ॥ परान्वयाच्छब्दवांश्चप्राणओजःसहोबलम् ॥ २६॥ वायोरपिविकुर्वाणात्कालकर्मस्वभावतः॥ उदपद्यततेजोवैरूपवत्स्पर्शशब्दवत्॥ २७॥ तेजसस्तुविकुर्वाणादासीदंभोरसात्मकम्॥ रूपवत्स्पर्शवच्चांभोघोषवच्चपरान्वयात्॥ २८॥ विशेषस्तुविकुर्वाणादंभसोगंधवानभूत्॥ परान्वयाद्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितः ॥ २९॥ वैकारिकान्मनोजज्ञेदेवावैकारिकादश॥ दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नींद्रोपेंद्रमित्रकाः॥ ३०॥

णम् ओजःसहोबलानींद्रियमनःशरीराणांपाटवानि तेषांहेतुरित्यर्थः ॥२६॥ उदपद्यतउत्पन्नम् स्वतोरूपवत्तेजोवायुनभसोःकारणभूतयोरन्वयात्स्पर्शशब्दवच्च एवमंभसःपृथिव्याश्चपराऽन्वयाधिक्याद्गुणाधिक्यम् ॥ २७ ॥ घोषःशब्दः ॥ २८॥ विशेषःपृथ्वी पृथिव्याश्चपरान्वयाधिक्याद्गुणाधिक्यम् ॥ २९ ॥ मनःशब्देनैवतदधिष्ठाताचंद्रोऽपिद्रष्टव्यः अन्येचदशदेवावैकारिकाःसात्त्विकाहंकारकार्याः तानाह दिशश्च वातश्चअर्कश्चप्रचेताश्चअश्विनौच एतेपंचश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामधिष्ठातारः वह्निश्चइंद्रश्चउपेंद्रश्चमित्रश्चकश्चप्रजापतिः एतेपंच वाक्पाणिपादपायूपस्थानानामधिष्ठातारः ॥ ३० ॥

यतोज्ञानशक्तिर्बुद्धिः क्रियाशक्तिःप्राणश्चतैजसाहंकारकार्यौ अतोज्ञानक्रियाविशेषरूपाणींद्रियाण्यपितैजसादभवन्नित्यर्थः तान्याह श्रोत्रमिति दोःपाणिः मेढ्रमुपस्थः क्रमस्त्वत्रनविवक्षितः ॥ ३१ ॥ एवंकारणसृष्टिमुक्त्वाकार्यसृष्टिमाह यदाएतेअसंगताअमीलिताआसन् अत एवयदाआयतनस्यशरीरस्यनिर्माणेनशेकुः ॥ ३२ ॥ तदासदसत्त्वंप्रधानगुणभावमुपादायस्वीकृत्य उभयंसमष्टिव्यष्ट्यात्मकंशरीरम् ॥ ३३ ॥ कालकर्मस्वभावानधिष्ठायस्थितोजीवयतीतिजीवःपरमात्माअजीवमचेतनमजीवयत्चेतयतिस्म ॥ ३४ ॥ निर्भिद्यपृथक्कृत्यस्थितंइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तदवयवैर्लोकरचनामाह यस्येति कटिरित्यूरुमूलयोःपश्चाद्भागः जघनंपुरोभागः अधःसप्तलोकानतलादीन् ऊर्ध्वंभूरादीन्सप्त

तैजसात्तुविकुर्वाणादिंद्रियाणिदशाभवन् ॥ ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिर्बुद्धिःप्राणस्तुतैजसौ ॥ श्रोत्रंत्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्रांघ्रिपायवः ॥ ३१ ॥ यदैते[4]ऽसंगताभावाभूतेंद्रियमनोगुणाः ॥ यदायतननिर्माणेनशेकुर्ब्रह्मवित्तम ॥ ३२ ॥ तदासंहत्यचान्योन्यंभगवच्छक्तिचोदिताः ॥ सदसत्त्वमुपादायचोभयंससृजुर्ह्यदः ॥ ३३ ॥ वर्षपूगसहस्रांतेतदंडमुदकेशयम् ॥ कालकर्मस्वभावस्थोजीवोजीवमजीवयत् ॥ ३४ ॥ सएवपुरुषस्तस्मादंडंनिर्भिद्यनिर्गतः ॥ सहस्रोर्वंघ्रिबाह्वक्षःसहस्राननशीर्षवान् ॥ ३५ ॥ यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयंतिमनीषिणः ॥ कट्यादिभिरधःसप्तसप्तोर्ध्वंजघनादिभिः ॥ ३६ ॥ पुरुषस्यमुखंब्रह्मक्षत्रमेतस्यबाहवः ॥ ऊर्वोर्वैश्योभगवतःपद्भ्यांशूद्रोऽभ्यजायत ॥ ३७ ॥ भूर्लोकःकल्पितःपद्भ्यांभुवर्लोकोऽस्यनाभितः ॥ हृदास्वर्लोकउरसामहर्लोकोमहात्मनः ॥ ३८ ॥ ग्रीवायांजनलोकश्चतपोलोकःस्तनद्वयात् ॥ मूर्धभिःसत्यलोकस्तुब्रह्मलोकःसनातनः ॥ ३९ ॥ तत्कट्यांचातलंकॢप्तमूरुभ्यांवितलंविभोः ॥ जानुभ्यांसुतलंशुद्धंजंघाभ्यांतुतलातलम् ॥ ४० ॥

॥ ३६ ॥ वर्णानांततउत्पत्तिंदर्शयति पुरुषस्येति ब्रह्मब्राह्मणोमुखमितिकार्यकारणयोरभेदविवक्षयोक्तंबाहवइतिच क्षत्रंक्षत्रियः ॥ ३७ ॥ इदानीमुपासनार्थंलोककल्पनाभेदान्दर्शयन्सप्तलोकपक्षमाह द्वाभ्याम् भूर्लोकःपातालमारभ्य पद्भ्यांकटिपर्यंताभ्याम् ॥ ३८ ॥ स्तनद्वयादित्युपासनार्थत्वादूर्ध्वाधोभागवैपरीत्यंनदोषः यद्वास्तनत्शब्दंकुर्वद्यदोष्ठद्वयंतस्मादित्यर्थः ब्रह्मलोकोवैकुंठाख्यः सनातनोनित्यः नतुसृज्यप्रपंचांतर्वर्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इदानींचतुर्दशलोकपक्षंदर्शयति तत्रजघनादिभिर्भूरादयःपूर्वोक्ताएवसप्त कट्यादिभिरधःसप्तलोकानाह तत्कट्यामितिद्वाभ्याम् शुद्धंहरिभक्तनिवासत्वात् ॥ ४० ॥

---

१ मुख्यगौणभावम् २ ब्रह्मांडाख्यम् ३ निर्गतइत्यस्यायमर्थः ४ क्वचित्पुस्तकेयदैतेऽसंहताइतिपाठो मू०टी० ५ सप्तमःसत्यलोकस्तदुपरितनइत्यर्थः

॥ ४१ ॥ त्रिलोकपक्षमाह भूर्लोकः पातालादिसहितः ॥ ४२ ॥ ॥ इ० भा० द्वि० टी० पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ षष्ठेविराड्विभूतिश्चप्रोक्ताऽध्यात्मादिभेदतः ॥ दृढीकृतंचपूर्वोक्तंसर्वंपुरुषसूक्ततः ॥ १ ॥ इदानींवैराजस्यविभूतिःसप्रपंचमनुवर्ण्यते वाचामस्मदादिवागिंद्रियाणांतदधिष्ठातुर्वह्नेश्चतस्यमुखंक्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् छंदसांगायत्र्यादीनांसप्तानांतस्यसप्तधातवस्त्वगादयःक्षेत्रम् हव्यंदेवानामन्नम् कव्यंपितॄणाम् अमृतंतदुभयशेषोमनुष्याणाम् तेषामन्नानांसर्वरसस्यमधुरादेःषड्विधस्यचकारादस्मदादिरसनेंद्रियस्यतदधिष्ठातुर्वरुणस्यचैतस्यजिह्वाक्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् एवंसर्वत्रानुक्तमुन्नेयम् ॥ १ ॥ सर्वासूनामस्मदादिप्राणानांतस्यनासेनासारंध्रेपरमायनेउत्तमक्षेत्रे मोदप्रमोदयो

महातलंतुगुल्फाभ्यांप्रपदाभ्यांरसातलम् ॥ पातालंपादतलतइतिलोकमयःपुमान् ॥ ४१ ॥ भूर्लोकःकल्पितःपद्भ्यांभुवर्लोकोऽस्यनाभितः ॥ स्वर्लोकःकल्पितोमूर्ध्नाइतिवालोककल्पना ॥ ४२ ॥ ॥ इ० भा० म० द्वि० पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ब्रह्मोवाच वाचांवह्नेर्मुखंक्षेत्रंछंदसांसप्तधातवः ॥ हव्यकव्यामृतान्नानांजिह्वासर्वरसस्यच ॥ १ ॥ सर्वासूनांचवायोश्चतन्नासेपरमायने ॥ अश्विनोरोषधीनांचघ्राणोमोदप्रमोदयोः ॥ २ ॥ रूपाणांतेजसांचक्षुर्दिवःसूर्यस्यचाक्षिणी ॥ कर्णौदिशांचतीर्थानांश्रोत्रमाकाशशब्दयोः ॥ ३ ॥ तद्गात्रंवस्तुसाराणांसौभगस्यचभाजनम् ॥ त्वगस्यस्पर्शवायोश्चसर्वमेधस्यचैवहि ॥ ४ ॥ रोमाण्युद्भिज्जजातीनांयैर्वायज्ञस्तुसंभृतः ॥ केशश्मश्रुनखान्यस्यशिलालोहाभ्रविद्युताम् ॥ ५ ॥ बाहवोलोकपालानांप्रायशःक्षेमकर्मणाम् ॥ विक्रमोभूर्भुवःस्वश्चक्षेमस्यशरणस्यच ॥ ६ ॥

श्चसामान्यविशेषगंधयोर्घ्राणोघ्राणेंद्रियंपरमायनम् ॥ २ ॥ रूपाणांतेजसांरूपप्रकाशानांचचक्षुरिंद्रियम् अक्षिणीनेत्रगोलके सर्वत्रषष्ठ्यंतानांप्रथमांतंक्षेत्रंद्रष्टव्यम् कर्णौश्रोत्राधिष्ठाने श्रोत्रमिंद्रियम् ॥ ३ ॥ तस्यगात्रंशरीरंवस्तूनांयेसारांशास्तेषांभाजनंस्थानम् अस्यत्वक्स्पर्शस्यवायोश्चेत्यर्थः सर्वस्यमेधस्ययज्ञस्य ॥ ४ ॥ उद्भिज्जजातीनांसर्ववृक्षाणाम् यैर्वृक्षैर्यज्ञःसम्यक्साधितस्तेषामेववा केशामेघानांक्षेत्रम् पूर्ववत्थोक्तेः श्मश्रूणिविद्युताम् पादकरनखानिशिलालोहानामितिसादृश्याद्धूह्यम् ॥ ५ ॥ क्षेमकर्मणांपालनकर्तॄणाम् विक्रमःपादन्यासोभूरादिलोकानामास्पदमाश्रयः भूरादिशब्दानामव्ययत्वात्षष्ठ्यालुक् क्षेमोलब्धरक्षणम् शरणंभयाद्रक्षणम् ॥ ६ ॥

---

१ स्वर्लोकोत्रब्रह्मलोकपर्यंतः २ उत्तरश्लोकस्थमास्पदपदमनुकृष्ययोजितम्

सर्वेषांकामानांवरस्यवरणस्यापिहरेरंघ्रिरास्पदं वीर्यस्यशुक्रस्य ॥७॥ शिश्नोऽधिष्ठानम् उपस्थस्त्विंद्रियम् प्रजात्यानंदःसंतानार्थःसंभोगस्तेन यानिर्वृतिस्तापहानिस्तस्याः परिमोक्षस्यमलत्यागस्य पायुरिंद्रियम् ॥ ८ ॥ गुदःस्थानम् निर्ऋतेरलक्ष्म्याः तमसोऽज्ञानस्य पश्चिमःपृष्ठभागः ॥ ९ ॥ गोत्राणांगिरीणामस्थिसंघातः अव्यक्तंप्रधानम् रसोऽन्नादिसारः सिंधवःसमुद्रास्तेषाम् निधनस्यलयस्य ॥१०॥ उदरंपदंस्थानंविदितं ज्ञानिभिःमनसोऽस्मदादिलिंगशरीरस्य तुभ्यंतव कुमाराणांसनकादीनाम् भवस्यश्रीरुद्रस्य ॥ ११॥ आत्माचित्तंपरमयनम् एवंतावत्परमेश्वराज्जातंविश्वंततोनभिन्नम् यथाकुंडलंसुवर्णान्नपृथक् सतुसर्वनियंतासर्वप्रकाशकोनित्यमुक्तइत्यर्थादुक्तम् एतदेवपुरुषसूक्तार्थकथनेनद्रढय

सर्वकामवरस्यापिहरेश्चरणआस्पदम् ॥ अपांवीर्यस्यसर्गस्यपर्जन्यस्यप्रजापतेः ॥ ७ ॥ पुंसःशिश्नउपस्थस्तुप्रजात्यानंदनिर्वृतेः॥पायुर्यमस्यमित्रस्यपरिमोक्षस्यनारद ॥ ८ ॥ हिंसायानिर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्यगुदःस्मृतः॥ पराभूतेरधर्मस्यतमसश्चापिपश्चिमः॥९॥ नाड्योनदनदीनांतुगोत्राणामस्थिसंहतिः॥ अव्यक्तरससिंधूनांभूतानांनिधनस्यच ॥ १० ॥ उदरंविदितंपुंसोहृदयंमनसःपदम् ॥ धर्मस्यममतुभ्यंचकुमाराणांभवस्यच ॥ ११ ॥ विज्ञानस्यचसत्त्वस्यपरस्यात्मापरायणम् ॥ अहंभवान्भवश्चैवतइमेमुनयोऽग्रजाः ॥ १२ ॥ सुरासुरनरानागाःखगामृगसरीसृपाः॥ गंधर्वाप्सरसोयक्षारक्षोभूतगणोरगाः ॥ १३ ॥ पशवःपितरःसिद्धाविद्याधाश्चारणाद्रुमाः॥ अन्येचविविधाजीवाजलस्थलनभौकसः॥ १४ ॥ ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तडितस्तनयित्नवः॥ सर्वंपुरुषएवेदंभूतंभव्यंभवच्चयत् ॥ १५॥ तेनेदमावृतंविश्वंवितस्तिमधितिष्ठति॥स्वधिष्ण्यंप्रतपन्प्राणोबहिश्चप्रतपत्यसौ ॥ १६ ॥

ति तत्रसहस्रशीर्षेत्यर्धर्चस्यब्राह्मणोऽस्यमुखमासीदित्यादेश्वर्क्त्रयस्यार्थःपूर्वाध्यायएवदर्शितः पुरुषएवेदंसर्वमित्यस्यार्थंदर्शयति अहंभवानितिसार्धत्रिभिः तेअग्रजाइमेसनकादयोमरीच्यादयश्च ॥१२॥१३॥जलंचस्थलंचनभश्चौकांसियेषांते नभौकसइतिसंधिरार्षः॥१४॥सर्वंपुरुषएवनततःपृथगित्यर्थः॥१५॥प्रपंचेनतस्यापरिच्छेदंवक्तुंसभूमिमित्यस्यार्थमाह तेनपुरुषेण विश्वमितिभूमिवदस्यार्थः वितस्तिमितिदशांगुलपदस्य अधीत्यतिशब्दस्य आवृतमितिवृत्वेत्यस्य सच वितस्तिमधिकंव्याप्यतिष्ठतीत्याधिक्यमात्रंविवक्षितंनपरिमाणम् अनुपयोगादपरिच्छिन्नत्वाच्च एतत्सदृष्टांतमाह असौप्राणआदित्यः असौवाआदित्यःप्राणइतिश्रुतेः स्वधिष्ण्यंमंडलंप्रकाशयन्यथाबहिश्चप्रकाशयति एवंविराड्देहंप्रकाशयन्ब्रह्मांडमंतर्बहिश्चप्रकाशयति ॥ १६ ॥

---

१ नागागजाः सरीसृपोरगयोरवांतरभेदः २ ऋक्षाणिअश्विन्यादिनक्षत्राणि तारास्तद्भिन्ननक्षत्राणि केतवोधूमकेत्वादयः ३ एवमित्याद्युत्तरश्लोकार्धेनान्वयः

नित्यमुक्तत्वंदर्शयितुमुताम्रतत्वस्येत्यस्यार्थमाह सइति अभयस्येतिमंत्रगताम्रतपदव्याख्या अन्नेनेतिपदंविभक्तिव्यत्ययेनव्याचष्टे मर्त्यंमरणधर्मकमन्नंकर्मफलंयस्मादत्यगादतिक्रांतवान् अतोनकेवलंसर्वात्मकः किंत्वमृतत्वस्यनिजानंदस्यापीश्वरइत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रपंचात्मकस्यकुतोनित्यमुक्तत्वमित्याशंक्यतत्परिहारायएतावानस्येत्यस्यार्थमाह महिमेति प्रपंचात्मकस्याप्यमृतेशत्वमित्येषमहिमादुरत्ययोऽपारः प्रपंचानांभभूतत्वादितिभावः मंत्रेणचैतावानस्यमहिमाविभूतिःसतुज्यायान्महत्तरइतिवदतायमेवार्थउक्तः तदेवमीश्वरोनित्यमुक्तइत्युक्तंतदाश्रितानांभूतानांबंधमोक्षौव्यवस्थयेतिदर्शयन्पादोऽस्यविश्वाभूतानीत्यस्यार्थमाह पादेष्विति तिष्ठंत्यत्रेतिस्थितयोभूरादिलोकास्तेपादाइवपादाअंशायस्यसस्थितिपात्तस्यपादेष्वंशभूतेषुलोकेषुसर्वान्जीवान्विदुः मंत्रेतुपादोऽस्यविश्वाभूतानीतिसामानाधिकरण्यमधिष्ठानाधिष्ठेयाभेदविवक्षया पादइत्येकवचनंचसामान्याभिप्रायेणेतिव्याख्यातंभवति ॥ १८ ॥ भूतेषुफलवैचित्र्यंदर्शयंस्त्रिपादस्याम्रतंदिवीत्यस्यार्थमाह अस्येश्वरसंबंधित्रिपादमृतंनित्यसुखंदिविऊर्ध्वलोकेषु नत्रिलोक्यामित्यर्थः तदेवत्रिपाच्छब्दोक्तंत्रैविध्यंदर्शयन्नाह त्रयाणांलोकानांमूर्धामहर्लोकस्तस्यमूर्धानस्तदुपरितनलोकास्तेषुयथाक्रममम्रतादिकमधायिनिहितम् तत्रत्रिलोक्यांनश्वरमेवसुखम् महर्लोकस्यक्रममुक्तिस्थानत्वेपिकल्पांतेतत्रत्यानांस्थानत्यागान्नाविनाशिसुखम् जनलोकेत्वमृतमविनाशिसुखम् यावज्जीवंस्वस्थानापरित्यागात् किंतुमहर्लोकवासिनांकल्पांतेत्रिलोकदाहोष्मपीडितानांतदातत्रगमनादक्षेमदर्शनमस्तितपोलोकेतस्याभावात्क्षेममेववक्ष्यतिहि त्रिलोक्यांदह्यमानायांशक्त्यासंकर्षणाग्निना यांत्यूष्मणामहर्लोकाज्जनंभृग्वादयोऽर्दिताइति सत्यलोकेत्वभयंमोक्षः तत्रत्यासत्तेः एतदेववैचित्र्यमधिकारिभेदेनोपपादयंस्त्रिपादूर्ध्वइत्यस्यार्थमाह नप्रजायंतेपुत्रादिरूपेणेत्यप्रजानैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थयतयस्तेषामाश्रमास्त्रिलोक्याबहिरासन्गृहमेधस्त्वंतःयस्मादबृहद्व्रतोब्रह्मचर्यव्रतरहितः ॥ १९ ॥

एवंविराजंप्रतपंस्तपत्यंतर्बहिःपुमान् ॥ सोऽम्रतस्याभयस्येशोमर्त्यमन्नंयदत्यगात् ॥ १७ ॥ महिमैषततोब्रह्मन्पुरुषस्यदुरत्ययः ॥ पादेषुसर्वभूतानिपुंसःस्थितिपदोविदुः ॥ १८ ॥ अमृतंक्षेममभयंत्रिमूर्ध्नोधायिमूर्धसु ॥ पादास्त्रयोबहिश्चासन्नप्रजानांयआश्रमाः ॥ अंतस्त्रिलोक्यास्त्वपरोगृहमेधोऽबृहद्व्रतः ॥ १९ ॥

अयंचाधिकारभेदएकस्यैवावस्थाभेदेननत्वत्यंतभिन्नविषयइतिदर्शयंस्ततोविष्वङ्ङित्यन्यार्थमाह   विविधंसुष्ठुअंचतीतिविष्वङ्पुरुषःक्षेत्र
ज्ञःसृतीमार्गौदक्षिणोत्तरौविचक्रमेचलतिस्म कथंभूतेसृती साशनानशनेभोगापवर्गप्राप्तिसाधनभूते अत्रहेतुत्वेनपुनर्विशेषणम् यद्यतः अ
विद्याकर्मरूपाएका विद्याचतत्साधनोपासनारूपाऽन्या ॥ २० ॥ तदेवंविराडंतर्वर्तिनांफलवैचित्र्यमुक्त्वातत्कारणेश्वरस्यतद्वैलक्षण्यंदर्शयितुं
तस्माद्विराळजायतेत्यस्यार्थमाह यस्मादंडंजज्ञेतत्रचभूतेंद्रियगुणात्मकोविराट्चजज्ञेसईश्वरस्तद्विश्वंविराड्देहंद्रव्यमंडंचअतिक्रांतवान् सू
र्यइवेतिपूर्वोक्तएवदृष्टांतः ॥ २१ ॥ नन्वेवंपुरुषएवचेत्सर्वंतर्हियज्ञस्यतत्साधनानांचापृथग्भावाद्यज्ञैःपुरुषाराधनंनसिध्येदित्याशंक्यतत्परिहा

सृतीविचक्रमेविष्वङ्साशनानशनेउभे॥ यदविद्याचविद्याचपुरुषस्तूभयाश्रयः॥२०॥ यस्मादंडंविराड्ज
ज्ञेभूतेंद्रियगुणात्मकः॥ तद्द्रव्यमत्यगाद्विश्वंगोभिःसूर्यइवातपन् ॥ २१ ॥ यदास्यनाभ्यान्नलिनादहमासंम
हात्मनः॥ नाविदंयज्ञसंभारान्पुरुषावयवादृते ॥ २२॥ तेषुयज्ञस्यपशवःसवनस्पतयःकुशाः ॥ इदंचदेवय
जनंकालश्चोरुगुणान्वितः॥ २३॥ वस्तून्योषधयःस्नेहारसलोहमृदोजलम्॥ ऋचोयजूंषिसामानिचातुर्होत्रं
चसत्तम॥ २४॥ नामधेयानिमंत्राश्चदक्षिणाश्चव्रतानिच॥ देवतानुक्रमःकल्पःसंकल्पस्तंत्रमेवच॥ २५॥
गतयोमतयश्चैवप्रायश्चित्तंसमर्पणम्॥पुरुषावयवैरेतेसंभाराःसंभृतामया॥ २६॥

राययत्पुरुषेणहविषेत्यादिमंत्रार्थंसंगृह्यदर्शयति यदेत्यादिना अस्येतिविराडंतर्यामिणः तस्यैवप्रकृतत्वात् नाभौभवंनाभ्यंतस्मात् यज्ञस्यसं
भारान्साधनानिनापश्यम् ॥ २२ ॥ तदातेषुसंभारेषुसाध्येषुसत्सुपुरुषावयवैरेतेसंभाराःसंभृताइतिचतुर्थेनान्वयः वनस्पतयोयूपाः देवयजनं
यज्ञभूमिः इदंचेतिवचनाद्यज्ञार्हेस्थानेउपविष्टःकथयतीतिगम्यते बहुगुणान्वितोवसंतादिकालः ॥ २३ ॥ वस्तूनिपात्रादीनि ओषधयोव्रीह्या
दयः स्नेहाघृतादयः रसामधुरादयः सुवर्णादीनिलोहानिमृदश्चजलंच चातुर्होत्रंहौत्रादिकंकर्म ॥ २४ ॥ नामधेयानिज्योतिष्टोमादीनि ऋ
गादीनामुक्तत्वान्मंत्राइतिस्वाहाकारादयः देवतानामनुक्रमउद्देशः कल्पोबौधायनादिकर्मपद्धतिग्रंथः अनेनाहंयक्ष्यइतिसंकल्पः तंत्रमनुष्ठा
नप्रकारः ॥ २५ ॥ गतयोविष्णुक्रमाद्याः मतयोदेवताध्यानानि कृतस्यभगवतिसमर्पणम् ॥ २६ ॥

---

१ यागांतेविष्णोःक्रमोस्यभिमातिहाइत्यादिमंत्रैर्यजमानकर्तृकागतिविशेषाः

संभृताःसंपादिताःसंभारायेनसोऽहंतेनैवयज्ञेनैव अनेनयज्ञेनयज्ञमयजंतेतिमंत्रार्थःसूचितः ॥२७॥ तेनदेवाअयजंतेत्यस्यार्थंसप्रपंचंदर्शयति त तइतिद्वाभ्याम् व्यक्तमिंद्रादिरूपेण अव्यक्तंस्वतः अनेनपुरुषंजातमग्रतइत्यास्यार्थोदर्शितः ॥२८॥ कालेस्वस्वावसरे ॥२९॥ यदधिष्ठानमि त्येतत्प्रश्नोत्तरार्थमुपसंहरति नारायणइति आहितमधिष्ठितम् भगवत्त्वेहेतुः यःस्वतोऽगुणः सर्गादौगृहीतामाययाउरवोगुणायेनसतस्मिन् ॥३०॥यत्परस्त्वमित्येतत्प्रश्नोत्तरंयदुक्तंसएषभगवान्सर्वेषांममचेश्वरइतितदुपसंहरति सृजामीति पालनंतुस्वयमेवकरोतीत्याह विश्वमिति पुरु षरूपेणविष्णुरूपेण त्रिशक्तिर्मायातांधरतीतितथासः॥३१॥यच्चेदंविश्वंयदात्मकश्चत्वमित्येवमादिसर्वप्रश्नानांसामान्योत्तरंयदुक्तंवासुदेवात्प

इतिसंभृतसंभारःपुरुषावयवैरहम् ॥ तमेवपुरुषंयज्ञंतेनैवायजमीश्वरम् ॥ २७ ॥ ततस्तेभ्रातरइमेप्रजानांप तयोनव ॥ अयजन्व्यक्तमव्यक्तंपुरुषंसुसमाहिताः ॥ २८ ॥ ततश्चमनवःकालेईजिरेऋषयोऽपरे ॥ पितरोवि बुधादैत्यामनुष्याःक्रतुभिर्विभुम् ॥ २९ ॥नारायणेभगवतितदिदंविश्वमाहितम् ॥गृहीतमायोरुगुणःसर्गादा वगुणःस्वतः ॥ ३० ॥ सृजामितन्नियुक्तोऽहंहरोहरतितद्वशः ॥ विश्वंपुरुषरूपेणपरिपातित्रिशक्तिधृक्[1] ॥ ३१ ॥ इतितेऽभिहितंतातयथेदमनुपृच्छसि ॥ नान्यद्भगवतःकिंचिद्भाव्यंसदसदात्मकम् ॥ ३२ ॥ नभारतीमेऽगमृषो पलक्ष्यतेनवैक्वचिन्मेमनसोमृषागतिः ॥ नमेहृषीकाणिपतंत्यसत्पथेयन्मेहृदौत्कंठ्यवताधृतोहरिः ॥ ३३ ॥ सोऽहंसमाम्नायमयस्तपोमयःप्रजापतीनामभिवंदितःपतिः ॥ आस्थाययोगंनिपुणंसमाहितस्तंनाध्यगच्छं यतआत्मसंभवः ॥ ३४ ॥

रोब्रह्मन्नचान्योर्थोऽस्तितत्त्वतइतिपुरुषएवेदंसर्वमितिश्रुत्याचयद्दृढीकृतंतदुपसंहरति इतीति सदसदात्मकंकार्यकारणात्मकंभाव्यंसृज्यंभगव तःसकाशादन्यत्पृथङ्नभवतीत्यभिहितम् ॥ ३२ ॥ यदुक्तमेतावत्त्वंयतोहिमेतमविज्ञायमामीश्वरंप्रब्रवीषीतितदुपपाद्योपसंहरति नभारतीति यद्यस्मान्मेमयाऔत्कंठ्यंभक्त्युद्रेकस्तद्युक्तेनहृदाहरिर्धृतोध्यातः अंगहेनारद अतोमेवाङ्मनइंद्रियाणांवृत्तयःसत्यार्थानतुमत्प्रभावेणेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अत्रस्वानुभवमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रमाणयति द्वाभ्याम् सोऽहंसमाम्नायादिभिःसर्वोत्कृष्टोपियोगमाश्रित्यापियतआत्मनोमम संभवोजन्मतमेवनज्ञातवान्कुतोऽन्यस्यवार्ता एतच्चतृतीयस्कंधेपद्मोद्भवेवक्ष्यते ॥ ३४ ॥

[1] शक्तिधृदित्यंकितांध्रपुस्तकेपा० अयमेवयुक्तइतिभातिटीकालिखितव्युत्पत्त्यनुरोधात्

तदासमीयुषांशरणागतानांसंसारनिवर्तकंमंगलावहंसुसेव्यंचतस्यचरणंनतोस्मि ततोऽचिंत्यमहिमत्वेनज्ञातवानस्मीतिकैमुत्यन्यायेनाऽऽह यो हीति स्वमायाविस्तरंयःस्वयमपिपर्यगात् परिशब्दोनिषेधे एतावानितिनज्ञातवानित्यर्थः अपरेकुतोजानीयुः तस्यचरणंनतोस्मीतिपूर्वेणसंबंधः ननुसर्वज्ञःकथंनजानातिअंताभावादितिदृष्टांतेनाऽऽह यथास्वस्यांतंनभोनाप्नोतितद्वत् नहिखपुष्पादर्शनंसार्वज्ञ्यंविहंतीतिभावः तथाचवक्ष्यतिद्युपतयएवतेनययुरंतमनंततयात्वमपियदंतरांडनिचयाननुसावरणाइत्यादि श्रुतिश्च योअस्याध्यक्षःपरमेव्योमन्सोअंगवेदयदिवानवेदेति॥३५॥एतत्प्रपंचयति नाहमितिद्वाभ्याम् वामदेवोरुद्रः यस्यकृतांगतिंपरमार्थस्वरूपम् किंत्विदंप्रपंचरूपंतस्यमाययाविनिर्मितंविचक्ष्महेविद्मःतदप्यात्मसमंस्वज्ञानानुरूपमेवनतुकृत्स्नम् मोहितबुद्धयइत्ययंतदज्ञानेप्रपंचज्ञानेचहेतुः॥३६॥ ननुसर्वैपितंवर्णयंतोदृश्यंतेतत्राऽऽह यस्येति ॥ ३७ ॥ अवतारकर्माणिसंक्षेपतोदर्शयति सएषआद्योभगवान्यःपुरुषावतारःसन्सृष्ट्यादिकरोति आत्मात्मन्यात्मनात्मानमिति कर्ताअधि

नतोस्म्यहंतच्चरणंसमीयुषांभवच्छिदंस्वस्त्ययनंसुमंगलम्॥ योह्यात्ममायाविभवंस्मपर्यगाद्यथानभःस्वांतमथापरेकुतः॥३५॥ नाहंनयूयंयदृतांगतिंविदुर्नवामदेवःकिमुतापरेसुराः॥ तन्माययामोहितबुद्धयस्त्विदंविनिर्मितंचात्मसमंविचक्ष्महे॥ ३६॥ यस्यावतारकर्माणिगायंतिह्यस्मदादयः॥ नयंविदंतितत्त्वेनतस्मैभगवतेनमः॥ ३७॥ सएषआद्यःपुरुषःकल्पेकल्पेसृजत्यजः॥ आत्मात्मन्यात्मनात्मानंसंयच्छतिचपातिच॥ ३८॥ विशुद्धंकेवलंज्ञानंप्रत्यक्सम्यगवस्थितम्॥ सत्यंपूर्णमनाद्यंतंनिर्गुणंनित्यमद्वयम्॥ ३९॥

करणंसाधनंकर्मचस्वयमेवेत्यर्थः पुरुषावतारःसृष्ट्यादीनिचकर्माणीतिसंक्षेपोक्तिः॥ ३८ ॥ नयंविदंतितत्त्वेनेत्युक्तंकिंतत्तत्त्वमित्यपेक्षायामाह ज्ञानंकेवलंसत्यंतत्त्वम् घटाद्याकारवृत्तिज्ञानव्यवच्छेदार्थंविशेषणानि विशुद्धंविषयाकारशून्यम् यतःप्रत्यक्सर्वांतरम् अतएवसम्यक्संदेहादिरहितम् अवस्थितंस्थिरम् यतोनिर्गुणम् गुणकार्यंहिगुणव्यतिकराच्चंचलंभवति यद्यपिवृत्तिज्ञानमपिस्वरूपज्ञानमेवेतिनचांचल्यादिदोषयुक्तंतथाप्यंतःकरणवृत्तिदोषैस्तथातथाभवतीतिव्यवच्छिद्यते एभिरेवविशेषणैःसत्यत्वमपिसमर्थितम् किंचयद्विकारवत्तदसत्यंदृष्टंनचास्यजन्मादयःषड्विकाराःसंतीत्याह अनाद्यंतंजन्मनाशरहितम् अतएवजन्मानंतरास्तित्वलक्षणोपिविकारोनास्ति वृद्धिविपरिणामापक्षयाश्चनसंति यतःपूर्णं सर्वत्रहेतुः नित्यमद्वयंनित्यंसर्वदाद्वैतप्रतीतिसमयेपिपरमार्थतोऽद्वयमिति ॥ ३९ ॥

---

१ सुसेव्यंचेत्यधिकम् २ यदृतांगतिमहंनवेद्मियूयंनवित्थ वामदेवोनवेदकिमुतापरेसुराविदुरितिविपरिणामेनान्वयः

अत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति हेऋषेनारदप्रशांतात्मेंद्रियाशयाःप्रसन्नदेहेंद्रियमनसोयदाभवंतितदाविदंति अन्यदातदज्ञानेकारणमाह यदा तदेवप्रकाशमानमेवासतांतर्कैर्विप्लुतंस्यात्तदातिरोधीयेतेति ॥४०॥ अवतारान्विस्तरेणाऽऽह आद्यइत्यादियावदध्यायसमाप्ति परस्यभूम्नःपुरुषःप्रकृतिप्रवर्तकः यस्यसहस्रशीर्षेत्युक्तोलीलाविग्रहःसआद्योऽवतारः वक्ष्यतिहि भूतैर्यदापंचभिरात्मसृष्टैःपुरंविराजंविरचय्यतस्मिन् स्वांशेनविष्टःपुरुषाभिधानमवापनारायणआदिदेवः यथोक्तं विष्णोस्तुत्रीणिरूपाणिपुरुषाख्यान्यथोविदुः प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थितम् तृतीयंसर्वभूतस्थंतानिज्ञात्वाविमुच्यतइति यद्यपिसर्वेषामविशेषेणावतारत्वमुच्यतेतथापिकालश्वस्वभावश्वसदसदितिकार्यकारणात्मिका

ऋषेविदंतिमुनयःप्रशांतात्मेंद्रियाशयाः॥ यदातदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेतविप्लुतम्॥ ४० ॥ आद्योऽवतारःपुरुषःपरस्यकालःस्वभावःसदसन्मनश्च॥ द्रव्यंविकारोगुणइंद्रियाणिविराट्स्वराट्स्थास्नुचरिष्णुभूम्नः॥ ४१ ॥ अहंभवोयज्ञइमेप्रजेशादक्षादयोयेभवदादयश्च॥ स्वर्लोकपालाःखगलोकपालान्नृलोकपालास्तललोकपालाः॥ ४२ ॥ गंधर्वविद्याधरचारणेशायेयक्षरक्षोरगनागनाथाः ॥ येवाऋषीणामृषभाःपितॄणांदैत्येंद्रसिद्धेश्वरदानवेंद्राः॥ अन्येचयेप्रेतपिशाचभूतकूष्मांडयादोमृगपक्ष्यधीशाः ॥ ४३ ॥ यत्किंचलोकेभगवन्महस्वदोजःसहस्वद्बलवत्क्षमावत्॥ श्रीह्रीविभूत्यात्मवदद्भुतार्णंतत्त्वंपरंरूपवदस्वरूपम्॥ ४४॥

प्रकृतिश्वएताःशक्तयः मनआदीनिकार्याणि ब्रह्मादयोगुणावतारादक्षादयोविभूतयइतिविवेक्तव्यम् मनोमहत्तत्त्वम् द्रव्यंमहाभूतानि क्रमोऽत्रनविवक्षितः विकारोऽहंकारः गुणःसत्त्वादिः विराट्समष्टिशरीरम् स्वराट्वैराजः स्थास्नुस्थावरम् चरिष्णुजंगमंचव्यष्टिशरीरम्॥४१॥ अहंब्रह्मा भवोरुद्रः यज्ञोविष्णुः दक्षादयोयइमेप्रजेशाः तललोकपालाःपातलाधिपतयः॥४२॥ गंधर्वादीनामीशाः यक्षादीनांनाथाः रक्षोरगेतिसंधिरार्षः ऋषीणांपितॄणांचश्रेष्ठाः प्रेतादीनामधीशाः ॥ ४३॥ किंबहुना यत्किंचिद्भगवदादितत्सर्वंपरमेवतत्त्वमित्यन्वयः भगवदैश्वर्ययुक्तम् महस्वत्तेजोयुक्तम् ओजःसहसीइंद्रियमनःशक्तीतद्युक्तम् बलंदाक्ष्यम् श्रीःशोभा ह्रीरकर्मजुगुप्सा विभूतिःसंपत्तिः आत्माबुद्धिस्तद्युक्तम् अर्णोवर्णः अद्भुतार्णमाश्चर्यवर्णमित्यर्थः रूपमेवस्वरूपम् रूपवदरूपंचयत्तत्सर्वंपरंतत्त्वंतद्विभूतिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

---

१ कल्पेकल्पेआत्मानंसृजतीत्युक्तंतत्रकेसृज्यमानाअवतारास्तानवतारान्विस्तरेणाहेत्यवतरणंप्राचीनपुस्तकयोरंकितंप्रपुस्तकेचदृश्यते २ एकादशस्कंधे ३ खगलोकपालागरुडादयः

शुद्धसत्त्वावतारान्वक्तुमाह प्राधान्यतइति असत्कथाश्रवणैर्यैकर्णयोःकषायामलास्तान्शोषयंतीतितथातान् सुपेशान्सुंदरान् संकारलोप श्वाऽऽर्षः हेऋषेतेतुभ्यमनुक्रमिष्ये तदनुक्रमेणामृतंत्वयापीयतामित्यर्थः यद्वा पीयंतामितिशत्रंतम् आपिबतांकर्णकषायशोषानित्यर्थः ॥ ॥४५॥ इतिश्रीभागवतेद्वितीयस्कंधेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ॥६॥ ॥७॥ ॥ सप्तमेभगवल्लीलावताराब्रह्मणोदिताः ॥ नारदायतुतत्कर्मप्रयोजनगुणैःसह ॥ १ ॥ यत्रयदाक्षितितलोद्धरणार्थंवाराहींतनुंबिभ्रत्सन्नुद्यतोऽनंतस्तदातंसुप्रसिद्धंहिरण्याक्षंदंष्ट्रयाददार ॥ १ ॥ यज्ञावतारमाह रुचेःप्रजापतेःसकाशात्तद्भार्यायाआकूतेःसूनुःसुतःसुयज्ञोनामजातःसचस्वभार्यायांदक्षिणायांसुयमान्देवानजनयत् सएवेंद्रःसन्यदाआर्तिम

प्राधान्यतोयान्नृपआमनंतिलीलावतारान्पुरुषस्यभूम्नः॥ आपीयतांकर्णकषायशोषाननुक्रमिष्येतइमान्सुपेशान्॥४५॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेषष्ठोऽध्यायः॥६॥ ॥७॥ ब्रह्मोवाच यत्रोद्यतःक्षितितलोद्धरणायबिभ्रत्क्रौडींतनुंसकलयज्ञमयीमनंतः॥ अंतर्महार्णवउपागतमादिदैत्यंतंदंष्ट्रयाद्रिमिववज्रधरोददार॥ १ ॥ जातोरुचेरजनयत्सुयमान्सुयज्ञआकूतिसूनुरमरानथदक्षिणायाम्॥ लोकत्रयस्यमहतीमहरद्यदार्तिंस्वायंभुवेनमनुनाहरिरित्यनूक्तः॥२॥ जज्ञेचकर्दमगृहेद्विजदेवहूत्यांस्त्रीभिःसमंनवभिरात्मगतिंस्वमात्रे॥ऊचेययात्मशमलंगुणसंगपंकमस्मिन्विधूयकपिलस्यगतिंप्रपेदे॥३॥ अत्रेरपत्यमभिकांक्षतआहतुष्टोदत्तोमयाहमितियद्भगवान्सदत्तः॥यत्पादपंकजपरागपवित्रदेहायोगर्द्धिमापुरुभयींयदुहैहयाद्याः॥४

हरत्तदापूर्वंसुयज्ञइत्युक्तोप्यनुपश्चान्मनुनामातामहेनहरिरित्युक्तः अनेनदेवोत्पादनंलोकत्रयार्तिहरणंचतस्यकर्मदर्शितम् एवंसर्वत्रावतारस्तत्कर्मचज्ञेयम् ॥ २ ॥ कपिलावतारमाह कर्दमस्यप्रजापतेर्गृहेचतद्भार्यायांदेवहूत्यांजज्ञे नवभिःस्त्रीभिर्भगिनीभिःसह सचस्वमात्रेआत्मगतिंब्रह्मविद्यामुक्तवान् ययाऽऽत्मगत्यासाआत्मनःशमलंमलिनीकरणंगुणसंगरूपंपंकमस्मिन्नेवजन्मनिविधूयकपिलस्यगतिंमुक्तिंप्राप्तवती ॥ ॥ ३ ॥ दत्तात्रेयावतारमाह मयाऽहमेवतुभ्यंदत्तइतियद्यतआहततःसनाम्नादत्तोजातः स्वभक्तेभ्योयोगैश्वर्यदानंतच्चरितंचदर्शयति यस्यपादपंकजयोःपरागस्तेनपवित्रादेहायेषांते उभयीमैहिकीमामुष्मिकींचभुक्तिमुक्तिरूपांवा ॥ ४ ॥

---

१ सुपेशसृशब्देइत्यर्थः लकारलोपइत्यपिकेषुचित्पुस्तकेषुपाठस्तत्रसुपेशलशब्देइत्यर्थः २ पीङ्पानेइतिदैवादिकाच्छतृप्रत्ययआर्षः ३ पंकंसास्मिन्नित्यंकितांघ्रपु० पा० ४ भुक्तिरणिमाद्यैश्वर्यभोगः

कुमारावतारमाह मेमया आदौ यत्तत्तप्तमंतस्मात्स्वतपसो नतु तपसोहेतोः उहरिश्चतुःसनोऽभूत् सनत्कुमारः सनकः सनंदनः सनातनइतिचत्वारः सन शब्दानाम्नियस्यसः कथंभूतात्स्वतपसः सनाद्खंडितात् यद्वा स्वतपसः सनाद्दानात् समर्पणादित्यर्थः षणुदाने सचपूर्वकल्पस्यसंप्लवेप्रलयेविन ष्टमुच्छिन्नःसंप्रदायमात्मतत्त्वमिहास्मिन्कल्पेसम्यग्जगादोक्तवान् सम्यक्त्वंदर्शयति यद्वदितमात्रमेवमुनयआत्मन्आत्मनिमनस्यचक्षतसा क्षादपश्यन्॥५॥ नरनारायणावतारमाह धर्मस्यपत्न्यांदक्षदुहितरिमूर्तिसंज्ञायांनारायणोनरइतिमूर्तिद्वयेनजातः कथंभूतः स्वोऽसाधारणस्तपः प्रभावोयस्य तदेवाऽऽह अनंगस्यपृतनादेव्योऽप्सरसोभगवतःसकाशादात्मनःस्वप्रतिरूपाउर्वश्याद्याःस्त्रीर्दृष्ट्वातस्यनियमावलोपंव्रतभंगंघटितुं

तप्तंतपोविविधलोकसिसृक्षयामेआदौसनात्स्वतपसःसचतुःसनोऽभूत्॥ प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमिहात्मतत्त्वं सम्यग्जगादमुनयोयदचक्षतात्मन् ॥ ५ ॥ धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमूर्त्यांनारायणोनरइतिस्वतपःप्रभा वः॥ दृष्ट्वात्मनोभगवतोनियमावलोपंदेव्यस्त्वनंगपृतनाघटितुंनशेकुः॥६॥ कामंदहंतिकृतिनोननुरोषदृष्ट्या रोषंदहंतमुततेनदहंत्यसह्यम्॥सोऽयंयदंतरमलंनिविशन्बिभेतिकामःकथंनुपुनरस्यमनःश्रयेत॥७॥विद्धःस पत्न्युदितपत्त्रिभिरंतिराज्ञोबालोऽपिसन्नुपगतस्तपसेवनानि॥तस्माअदाद्ध्रुवगतिंगृणतेप्रसन्नोदिव्याःस्तुवं तिमुनयोयदुपर्यधस्तात्॥८॥

साधयितुंनशेकुः यद्वा आत्मनःस्वस्ययोनियमस्तपोनाशनरूपस्तस्यावलोपंतत्रदृष्ट्वाभगवतस्तंघटयितुंनशेकुरिति एतच्चाख्यानमेकादशेभ विष्यति ॥ ६ ॥ यत्रकामविजयीक्रोधोऽपिबिभेतितत्रकामोनप्रभवतीतिकिंवक्तव्यमित्याह काममिति कृतिनःश्रीरुद्रप्रमुखारोषयुक्तयादृ ष्ट्याकामंदहंतिरोषंत्वात्मानंदहंतमपितेनदहंति क्रोधेनाभिभूयंतइत्यर्थः नुअहो सोऽयंरोषोयदंतरंयन्मध्यंप्रविशन्नलंबिभेति यद्वा यस्यांतर्म नः कथंभूतम् अमलंनिर्मलंप्रविशन्निति ॥ ७ ॥ चरित्रेणैवकमप्यवतारंसूचयति मातुःसपत्न्याः उदितान्युक्तानिवाक्यान्येवपत्त्रिणोबाणा स्तैर्विद्धाध्रुवोराज्ञउत्तानपदोऽतिसमीपे तपसेतपस्तप्तुम् ध्रुवगतिंध्रुवपदम् यत्पदमुपरिस्थितामधस्तात्स्थिता दिविभवादिव्याःसप्तर्षयःस्तुवं ति यद्वा उपरिभृग्वादयः अधस्तात्सप्तर्षयइति ॥ ८ ॥

---

१ आत्मनइतिद्वितीयाबहुवचनांतंदर्शनक्रियाकर्म २ मेआदावितिपाठस्यबहुत्रापलंभात्संहितायाअविवक्षितत्वम् क्वचित्पुस्तकेमआदावित्यपिपा० ३ मूलस्थोतश ब्दस्यायमर्थः क्वचित्पुस्तकेमूलेदहंतमपीत्येवपाठः

पृथ्ववतारमाह यद्यदाऋषिभिरर्थितस्तदावेनंत्रात्वा अन्वर्थंतत्पुत्रइतिपदंनामलेभे पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेसुतः तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्त स्वयमेवस्वयंभुवेतिहिपुत्रपदव्युत्पत्तिः कथंभूतम् द्विजानांशापवाक्यमेववज्रंतेनविप्लुष्टंदग्धंपौरुषंभगमैश्वर्यंचयस्यतम् चरित्रांतरमाह येन चजगतिजगदर्थेवसून्यन्नादिद्रव्याणिदुग्धा ॥ ९ ॥ ऋषभावतारमाह असौहरिर्नाभेराग्नीध्रपुत्रात्सुदेव्याः सूनुरास नाभेर्भार्यायामेरुदेव्याए वसुदेवीत्यपिसंज्ञा जडवद्योगेननित्यसमाधिनाचर्याम् यदितियाम तत्रहेतुःसमदृक् तत्रापिहेतुःस्वस्थःस्वस्वरूपेस्थितः यतःप्रशांतेंद्रियः त त्कुतः यतः परितोमुक्तसंगः ॥ १० ॥ हयग्रीवावतारमाह सत्रेइति अथोइत्यर्थांतरे सएवसाक्षाद्भगवान्ममब्रह्मणःसत्रेयज्ञेहयशीर्षाआस तपनीयंसुवर्णंतद्वद्वर्णोयस्य छंदोमयोवेदमयः तद्विधेयायेमखास्तन्मयः अमृतमयइतिवापाठः मखैर्यजनीयाअखिलादेवतास्तदात्माच अ

यद्येनमुत्पथगतंद्विजवाक्यवज्रविप्लुष्टपौरुषभगंनिरयेपतंतम् ॥ त्रात्वाऽर्थितोजगतिपुत्रपदंचलेभेदुग्धाव सूनिवसुधासकलानियेन ॥ ९ ॥ नाभेरसावृषभआससुदेविसूनुर्योवैचचारसमदृग्जडयोगचर्याम् ॥ यत्पा रमहंस्यमृषयःपदमामनंतिस्वस्थःप्रशांतकरणःपरिमुक्तसंगः ॥ १० ॥ सत्रेममासभगवान्हयशीरपाऽथो साक्षात्सयज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ॥ छंदोमयोमखमयोऽखिलदेवतात्मावाचोबभूवुरुशतीःश्वसतोऽस्यनस्तः ॥ ११ ॥ मत्स्योयुगांतसमयेमनुनोपलब्धःक्षोणीमयोनिखिलजीवनिकायकेतः ॥ विस्रंसितानुरुभयेसलिले मुखान्मेआदायतत्रविजहारहवेदमार्गान् ॥ १२ ॥ क्षीरोदधावमरदानवयूथपानामुन्मथ्नताममृतलब्धय आदिदेवः ॥ पृष्ठेनकच्छपवपुर्विदधारगोत्रंनिद्राक्षणोऽद्रिपरिवर्तकषाणकंडूः ॥ १३ ॥

स्यश्वसतःश्वासंमुंचतोनस्तोनासापुटाद्दुशतीरुशत्यःकमनीयावेदलक्षणावाचोबभूवुः ॥ ११ ॥ मत्स्यावतारमाह मत्स्योभाविनावैवस्वतेन मनुनादृष्टः क्षोणीमयःपृथ्वीप्रधानः तदाश्रयइत्यर्थः अतएवनिखिलजीवनिकायानामाश्रयः मेमुखाद्विस्रंसितान्गलितान्वेदस्यमार्गान्वे दानादायतत्रयुगांतसलिलेविजहार हहर्षेण ॥ १२ ॥ कूर्मावतारमाह क्षीरोदधौकच्छपवपुःसन्गोत्रंमंथनार्थंमंदरगिरिंपृष्ठेनधृतवान् कदा अमृतलब्धयेक्षीराब्धिमुन्मथतांसताम् निद्रायाःक्षणोऽवसरउत्सवोवायस्यसः निद्रावसरःकुतस्तत्राऽऽह अद्रेःपरिवर्तःपरिभ्रमएवकषाणःक षणंघर्षणसुखप्रदोयस्यांसाकंडूर्यस्यसः यद्वा अद्रिपरिवर्तएवकषःकषणंतेनअणितिअपयातीतिकषाणाकंडूर्यस्य ॥ १३ ॥

---

१ अष्टमेमेरुदेव्यांतुनाभेर्जातउरुक्रमः इतिप्रथमेकथितायाः २ यांसमाधिचर्यांपारमहंस्यंपदंमुक्तिस्थानमामनंतीत्यर्थः मूलेपारहंस्यमित्यपिक्व०पा०

॥ १९ ॥

श्रीनृसिंहावतारमाह त्रैविष्टपादेवास्तेषामुरुभयंहंतीतितथासभगवान् यंद्वात्रैविष्टपानांदेवानामप्युरुभयंयस्मात्तादृशोहासोयस्यतन्नृसिंहरूपम् अथवाहिरण्यकशिपोराज्यकालेत्रैविष्टपानांदैत्यानामुरुभयंयस्मात्तादृशोहासोयस्यतन्नृसिंहरूपम् कथंभूतम् भ्रमंत्यौभ्रुकुट्यौदंष्ट्राश्च यस्मिंस्तत्करालंवक्त्रंयस्मिंस्तत् दैत्येंद्रंस्फुरंतमारात्समीपएवगदयोपलक्षितमभिपतंतंनखैर्विददार ॥ १४ ॥ हरिसंज्ञकावतारमाह अंतरिति युगलेन गजयूथस्यपतिः तीर्थरूपंश्रवोयशोयस्यसतीर्थश्रवाःहेतीर्थश्रवः श्रवणेनैवमंगलंनामधेयंयस्यसः ॥ १५ ॥ तद्वचनंश्रुत्वाशरणार्थिनंतंहस्तेशुंडायांप्रगृह्य किंकृत्वा नक्रस्यग्राहस्यवदनंविनिपात्यविदार्य तस्मात्तद्वदनात् ॥ १६ ॥ वामनावतारमाह अदितेःसुतानांद्वादशादित्यानांमध्येअधियज्ञोयज्ञाधिष्ठाताविष्णुः अवरजःकनीयानपिगुणैर्ज्यायान्ज्येष्ठः गुणानेवाऽऽह यद्यतइमान्लोकान्विचक्रमेपादन्यासैःक्रां

त्रैविष्टपोरुभयहासन्नृसिंहरूपंकृत्वाभ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रम् ॥ दैत्येंद्रमाशुगदयाऽभिपतंतमाराद्रूरौनिपात्यविददारनखैःस्फुरंतम् ॥ १४ ॥ अंतःसरस्युरुबलेनपदेगृहीतोग्राहेणयूथपतिरंबुजहस्तआर्तः ॥ आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथतीर्थश्रवःश्रवणमंगलनामधेय ॥ १५ ॥ श्रुत्वाहरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधःपतगराजभुजाधिरूढः ॥ चक्रेणनक्रवदनंविनिपात्यतस्माद्धस्तेप्रगृह्यभगवान्कृपयोज्जहार ॥ १६ ॥ ज्यायान्गुणैरवरजोऽप्यदितेःसुतानांलोकान्विचक्रमइमान्यदथाधियज्ञः ॥ क्ष्मांवामनेनजगृहेत्रिपदच्छलेनयाञ्चामृतेपथिचरन्प्रभुभिर्नचाल्यः ॥ १७ ॥ नार्थोबलेरयमुरुक्रमपादशौचमापःशिखाधृतवतोविबुधाधिपत्यम् ॥ योवैप्रतिश्रुतमृतेनचिकीर्षदन्यदात्मानमंगशिरसाहरयेऽभिमेने ॥ १८ ॥

तवान् अथप्रतिश्रुतानंतरमेव तत्रहेतुः बलेःक्ष्मांवामनरूपेणजगृहे नन्वीश्वरःस्वयंकिमितिदुर्बलवत्तथाचक्रेतत्राऽऽह याञ्चांविनाधर्ममार्गेवर्तमानोनचाल्यःऐश्वर्यान्नभ्रंशनीयइति ॥ १७ ॥ ननुतर्हियाञ्चयापिचालनमनुचितमेवेत्याशंक्यततोऽधिकंस्वसालोक्यादिदास्यामीत्याशयेनछलितवानित्याह नार्थइति यद्विबुधाधिपत्यमिदानींबलात्प्राप्तमप्रदीयमानंचायंबलेःपुरुषार्थोनभवति कुतइत्यतआह आअपइतिच्छेदः उरुक्रमस्यपादशौचंचरणक्षालनरूपाअपःआसर्वतोधृतवतः क्व शिखाशिखायांमूर्ध्नीत्यर्थः किंच शुक्रेणवारितःशप्तोप्यंगहेनारदयःप्रतिश्रुतंविनाऽन्यन्नचिकीर्षत्कर्तुंनैच्छत् यश्चतृतीयपादपूरणार्थंहरयेआत्मानंदेहमप्यभिमेनेअंगीकृतवान् एवंसदेहंत्रैलोक्यंश्रद्धयादत्तवतोविबुधाधिपत्यमर्थोनभवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥

१ यद्देत्यारभ्यरूपमित्यंतोऽधिकोग्रंथःप्राचीनपुस्तकयोरांभपुस्तकेचोपलब्धः २ अंगमनसाहरयेइत्येकस्मिन्प्रा॰पुस्तकेपाठःअरयेशत्रवइतितट्टीकायांच

हंसावतारमाह तुभ्यमिति भृशंविवृद्धेनभावेनात्युद्रिक्तयाभक्त्यापरितुष्टःसन्भक्तियोगंसाधुयथातथाउवाच ज्ञानंचेतिज्ञानसाधनम् किंतत् भागवतंनाम कथंभूतम् तत्त्वमेवसतत्त्वम् आत्मतत्त्वदीपकम् विवृद्धभावेनेतिविशेषणस्यफलमाह यदिति ॥ १९ ॥ तत्तन्मन्वंतरावतारमाह चक्रमिति स्वतेजोनिजंप्रभावमेवचक्रंसुदर्शनंबिभर्ति चक्रवदप्रतिहतंप्रभावंबिभर्तीत्यर्थः तदेवाऽऽह मनुवंशपालकःसंत्रयाणांलोकानांपृष्ठेउपरिस्थितेसत्यलोकेऽपिकमनीयांस्वकीर्तिविस्तारयन्राजसुदंडंविधत्ते॥२०॥ धन्वंतर्यवतारमाह लोकेऽवतीर्यधन्वंतरिःसन्पुरुरुजांमहारोगिणांस्वनाम्नैवरुजोरोगान्हंति स्वयमेवकीर्तिरितिकीर्त्यतिशयोक्तिः अमृतंमरणशून्यमायुर्यस्मात्सः अवअवसन्नंपूर्वंदैत्यैःप्रतिबद्धंयज्ञेभागम

तुभ्यंचनारदभृशंभगवान्विवृद्धभावेनसाधुपरितुष्टउवाचयोगम्॥ ज्ञानंचभागवतमात्मसतत्त्वदीपंयद्वासुदेवशरणाविदुरंजसैव ॥ १९ ॥ चक्रंचदिक्ष्वविहतंदशसुस्वतेजोमन्वंतरेषुमनुवंशधरोबिभर्ति ॥ दुष्टेषुराजसुदमंव्यदधात्स्वकीर्तिंसत्येत्रिपृष्ठउशतींप्रथयंश्चरित्रैः ॥ २० ॥ धन्वंतरिश्चभगवान्स्वयमेवकीर्तिर्नाम्नानृणांपुरुरुजांरुजआशुहंति॥ यज्ञेचभागममृतायुरवावरुंधआयुश्चवेदमनुशास्त्यवतीर्यलोके॥ २१ ॥ क्षत्रंक्षयायविधिनोपभृतंमहात्माब्रह्मध्रुगुज्झितपथंनरकार्तिलिप्सु ॥ उद्धंत्यसाववनिकंटकमुग्रवीर्यस्त्रिःसप्तकृत्वउरुधारपरश्वधेन ॥ २२॥ अस्मत्प्रसादसुमुखःकलयाकलेशइक्ष्वाकुवंशअवतीर्यगुरोर्निदेशे॥ तिष्ठन्वनंसदयितानुजआविवेशयस्मिन्विरुध्यदशकंधरआर्तिमार्छत्॥ २३॥

वरुंधेलभते अवापरुद्धमितिपाठेप्ययमेवार्थः आयुर्विषयंवेदंचानुशास्तिप्रवर्तयति ॥२१॥ परशुरामावतारमाह जगतःक्षयायविधिनादैवेनोपभृतंसंवर्धितंमृत्यवेसमर्पितमितिवा ब्राह्मणेभ्योद्रुह्यतीतितथा अतउज्झितःपंथावेदमार्गोयेन अतएवनरकार्तिलिप्सतीव एवंभूतमवनेःकंटकतुल्यंक्षत्रमसौमहात्माहरिरुद्धंत्युत्पाटयति दीर्घतीक्ष्णधारेणपरशुना ॥ २२॥ रामावतारमाहत्रिभिः अस्मदिति अस्माकंब्रह्मादीनांप्रसादेसुमुखःकलयाभरतादिरूपयासहकलामायातस्याईशोगुरोर्दशरथस्याऽऽज्ञायांतिष्ठन्सीतालक्ष्मणाभ्यांसहितोवनमाविवेश यस्मिन्विरोधंकृत्वारावणोनाशंप्राप्तः ॥ २३ ॥

यस्मैरामायोदधिर्मार्गंददौ सपदिशीघ्रंहरोयथात्रिपुरंदिधक्षुस्तद्वद्रिपुरंलंकांदग्धुमिच्छोः षष्ठीचतुर्थ्यर्थे यद्वा पंचमीयम् दिधक्षोःरामाद्भयं प्राप्तंतेनांगेकंपोयस्येति कथंभूतउदधिः ऊढंप्राप्तंयद्भयंतेनांगेषुवेपःकंपोयस्य अत्रहेतुः दूरेवर्तमानासुद्धत्सीतातयानिमित्तभूतयामथितःक्षुभितोरोषस्तेनसुशोणाऽत्यरुणादृष्टिस्तयाऽत्यंततप्यमानंमकराणामुरगाणांनक्राणांचचक्रंयस्मिन् ॥ २४ ॥ किंच युद्धेरावणस्यवक्षःस्थलस्पर्शेनरुग्णाभग्नायेमहेंद्रवाहस्यैरावतस्यदंतास्तैर्विडंबिताःस्वधवलिम्नाधवलीकृताः तत्तद्दिक्षुपतितैःप्रकाशिताइत्यर्थः याएवंभूताःककुभो दिशस्ताजुषतेसेवतेपालयतीतिवातथा तस्यदारहर्तूरावणस्यअहोमत्समःकोन्योस्तीतिमहागर्वेणोढंप्राप्तंहासमसुभिःप्राणैःसहसद्यःशीघ्रंविनेष्यत्यपनेष्यति कैः धनुषोविस्फूर्जितैष्टंकारघोषैरेव कथंभूतस्य अधिसैन्येस्वपरसैन्यमध्येउच्चरतउत्कर्षेणविचरतः ककुब्जयरूढहासमितिपाठेदंतैरुज्वलितानांककुभांजयेनयोरूढहासःसंजातोगर्वस्तमपनेष्यत्यीत्यर्थः ॥२५॥ श्रीकृष्णावतारमाह भूमेरितिदशभिः सुरेतराअ

यस्माअदादुदधिरूढभयांगवेपोमार्गंसपद्यरिपुरंहरवद्दिधक्षोः ॥ दूरेसुहृन्मथितरोषसुशोणदृष्ट्यातातप्यमानमकरोरगनक्रचक्रः ॥ २४॥ वक्षःस्थलस्पर्शरुग्णमहेंद्रवाहदंतैर्विडंबितककुब्जुपऊढहासम् ॥ सद्योऽसुभिःसहविनेष्यतिदारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुषउच्चरतोऽधिसैन्ये ॥ २५॥ भूमेःसुरेतरवरूथविमर्दितायाःक्लेशव्ययायकलयासितकृष्णकेशः ॥ जातःकरिष्यतिजनानुपलक्ष्यमार्गःकर्माणिचात्ममहिमोपनिबंधनानि ॥ २६॥

सुरांशभूताराजानस्तेषांवरूथैःसैन्यैर्विमर्दितायाभारेणपीडितायाः कलयारामेणसहजातःसन् कोऽसौजातः सितकृष्णौकेशौयस्यभगवतःस एवसाक्षात् सितकृष्णकेशत्वंशोभैवननुवयःपरिणामकृतम् अविकारित्वात् यत्तूक्तंविष्णुपुराणे उज्जहारात्मनःकेशौसितकृष्णौमहामुनइति यच्चभारते सचापिकेशौहरिरुज्जजर्हैशुक्लमेकमपरंचापिकृष्णम् तौचापिकेशावाविशेतांयदूनांकुलेस्त्रियौरोहिणींदेवकींच तयोरेकोबलभद्रो बभूवयोऽसौश्वेतस्तस्यदेवस्यकेशः कृष्णोद्वितीयःकेशवःसंबभूवकेशोयोऽसौवर्णतःकृष्णउक्तइति तत्तुनकेशमात्रावताराभिप्रायंकिंतुभारावतरणरूपंकार्यंकियदेतन्मत्केशावेवैतत्कर्तुंशक्ताविति्द्योतनार्थंरामकृष्णयोर्वर्णसूचनार्थंचकेशोद्धरणमितिगम्यते अन्यथातत्रैवपूर्वापरविरोधापत्तेः कृष्णस्तुभगवान्स्वयमित्येतद्विरोधाच्च कथंभूतः परमेश्वरतयाजनैरनुपलक्ष्योमार्गोयस्य तर्हीश्वरत्वेकिंप्रमाणम् अतिमानुषकर्मान्यथाऽनुपपत्तिरेवेत्याह आत्मनोमहिमाउपनिबध्यतेऽभिव्यज्यतेयेषुतानि ॥ २६ ॥

एतदेवप्रपंचयतितोकेनेत्यादिना बालेनपूतनायाजीवहरणम् यद्रिंगताजानुभ्यांगच्छताअंतरंगतेनमध्यंप्राप्तेन दिविस्पृशोरत्युच्चयोः इतरथाऽ
नीश्वरत्वेतन्नभवितव्य ॥ २७ ॥ विषतोयपीथान्विषमयतोयस्यपीथंपानंयेषांतान्पालान्गोपांश्चकृपादृष्टिसुधावृष्ट्याजीवयिष्यतीतियमु
नायांक्रीडन्नुरगंकालियमुच्चाटयिष्यति तच्छुद्धयेतस्याङ्घ्रदिन्यानिर्विषत्वाय अतिविषवीर्येणविलोलाऽतिचंचलाजिह्वायस्य ॥ २८ ॥ दि
व्यमलौकिकमिवेतिलोकोक्तिः उन्नेष्यत्युद्धरिष्यति शुचिर्ग्रीष्मस्तत्संबंधिनिवनेशुष्कइत्यर्थः अतोदावाग्नेर्हेतोरवसितोनिश्चितोंऽतकालोय
स्यतम् सबलःसरामः अनधिगम्यंदुर्ज्ञेयंवीर्यंयस्य तत्रनिशिनिःशयानमितिकालियदमनेरात्र्यांयमुनातीरे नेत्रेपिधाप्यपिहितेकारयित्वेतिमुं

तोकेनजीवहरणंयदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्यचपदाशकटोऽपवृत्तः॥यद्रिंगतांऽतरगतेनदिविस्पृशोर्वाउन्मू
लनंत्वितरथाऽर्जुनयोर्नभाव्यम्॥२७॥यद्वैव्रजेव्रजपशून्विषतोयपीथान्पालांस्त्वजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या॥
तच्छुद्धयेऽतिविषवीर्यविलोलजिह्वमुच्चाटयिष्यदुरगंविहरन्ह्रदिन्याम्॥ २८॥तत्कर्मदिव्यमिवयन्निशिनिः
शयानंदावाग्निनाशुचिवनेपरिदह्यमाने ॥ उन्नेष्यतिव्रजमतोऽवसितांतकालंनेत्रेपिधाप्यसबलोऽनधिग
म्यवीर्यः॥ २९॥गृह्णीतयद्यदुपबंधममुष्यमाताशुल्बंसुतस्यनतुतत्तदमुष्यमाति ॥ यज्जृंभतोऽस्यवदनेभुव
नानिगोपीसंवीक्ष्यशंकितमनाःप्रतिबोधिताऽसीत् ॥ ३० ॥ नंदंचमोक्ष्यतिभयाद्वरुणस्यपाशाद्गोपान्बिले
षुपिहितान्मयसूनुनाच॥ अह्न्यापृतंनिशिशयानमतिश्रमेणलोकेविकुंठउपनेष्यतिगोकुलंस्म॥३१॥

जाटव्यामितिज्ञेयम्॥२९॥उपबध्यतेऽनेनेत्युपबंधंतत्साधनंशुल्बंदामामुष्यमातायशोदाऽग्रहीत् अमुष्योदरेनमातिबंधनसंमितंनभवति नपूर्य
तइत्यर्थः गोपीयशोदासंवीक्ष्यदृष्ट्वाप्रतिबोधितानिजैश्वर्यंज्ञापिताआसीदितियत्तच्चकर्मदिव्यमिवेतिसर्वत्रपूर्वेणैवान्वयः ॥३०॥ वरुणस्यपा
शाद्बद्धंतस्मान्मोचयिष्यति मयसूनुनाव्योमनाम्ना अह्निआपृतंव्यापृतंव्यापारयुक्तंनिशिशयानमितिचवैकुंठप्राप्तिसाधनानुष्ठानाभावोद
र्शितः उपनेष्यतिप्रापयिष्यति गोकुलवासिनंजनम् स्मेत्याश्चर्ये ॥ ३१ ॥

---

१ यज्जीवयिष्यतियच्चोच्चाटयिष्यतितदितरथानभाव्यमित्यन्वयः २ विषतोयपीतानितितुबहुषुपुस्तकेषुपाठःपीतंपानमितिटीकापाठश्च ३ लोकंविकुंठमुपनेष्यतीत्य
पिक्व०पा०

देवेइंद्रे पशून्रिरक्षुः रिरक्षिषुरित्यर्थः अनघेश्रमरहितेएकस्मिन्नेवकरेसलीलंयथातथामहीध्रंगोवर्धनंधर्ताधारयिष्यति उच्छिलींध्रमुद्गतंछत्राकमिव सप्तवर्षाणिवयोयस्यसः ॥३२॥ निशिरात्रौ निशाकररश्मिभिर्गौर्यांधवलायाम् वनेक्रीडन्कलानिमंजुलानिपदानियस्मिंस्तच्चतदायतंदीर्घंमूर्छितमालापविशेषयुक्तंगीतंतेनोद्दीपितःस्मरएवरुक्यासांतासांगोपीनांहर्तुःशंखचूडस्यशिरोहरिष्यति ॥ ३३ ॥ येचप्रलंबादयस्तेसर्वेहरिणाहेतुभूतेनतदीयंनिलयमदर्शनंदर्शनायोग्यंवैकुंठमलंयास्यंतीत्युत्तरेणान्वयः खरोधेनुकः दर्दुरइवदर्दुरोबकः इभःकुवलयापीडः कुजोनरकः कपिर्द्विविदः ॥ ३४ ॥ येचमृधेआत्तचापाः समितौसंग्रामेशालंतेश्लाघंतेतेसमितिशालिनः ननुप्रलंबखरकपिबल्वलरुक्मिप्रमु

गोपैर्मखेप्रतिहतेव्रजविप्लवायदेवेऽभिवर्षतिपशून्कृपयारिरक्षुः ॥ धर्तोच्छिलींध्रमिवसप्तदिनानिसप्तवर्षामहीध्रमनघैककरेसलीलम् ॥ ३२ ॥ क्रीडन्वनेनिशिनिशाकररश्मिगौर्यांरासोन्मुखःकलपदायतमूर्छितेन ॥ उद्दीपितस्मररुजांव्रजभृद्वधूनांहर्तुर्हरिष्यतिशिरोधनदानुगस्य ॥ ३३ ॥ येचप्रलंबखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाःकुजपौंड्रकाद्याः ॥ अन्येचशाल्वकपिबल्वलदंतवक्रसप्तोक्षशंबरविदूरथरुक्मिमुख्याः ॥ ३४ ॥ येवामृधेसमितिशालिनआत्तचापाःकांबोजमत्स्यकुरुकैकयसृंजयाद्याः ॥ यास्यंत्यदर्शनमलंबलभीमपार्थव्याजाह्वयेनहरिणानिलयंतदीयम् ॥ ३५ ॥ कालेनमीलितधियामवमृश्यनॄणांस्तोकायुषांस्वनिगमोबतदूरपारः ॥ आविर्हितस्त्वनुयुगंसहिसत्यवत्यांवेदद्रुमंविटपशोविभजिष्यतिस्म ॥ ३६ ॥

खाबलभद्रेणनिहताःकांबोजादयश्चभीमार्जुनादिभिःशंबरःप्रद्युम्नेनयवनोमुचुकुंदेननतुहरिणातत्राऽऽह बलोभीमःपार्थइत्यादयोव्याजाह्वयांःकपटनामानियस्यतेनं सप्तोक्षाणस्तुतेनदमिताःकालांतरेयास्यंतीतिभावः एतच्चसर्वमपिकर्मदिव्यमिव तच्चान्यथानभाव्यमितिपूर्वेणैवसंबंधः ॥ ३५ ॥ व्यासावतारमाह अनुयुगंमीलितासंकुचिताधीर्येषाम् स्तोकमल्पमायुर्येषांतेषांस्वनिगमःस्वकृतोवेदराशिर्बताहोदूरपारंयस्येतिदुर्गमइत्यवमृश्यसत्यवत्यामाविर्भूतःसन्सएवहरिः विटपशःशाखाभेदेन ॥ ३६ ॥

१ एतदग्रेखलनिपह्यार्थंतत्तदभिनिविष्टेनेत्यर्थइत्यधिकमंकितांध्रपुस्तके

बुद्धावतारमाह देवद्विषांनिगमवर्त्मनिवेदमार्गेनिष्ठितानाम् नितरांस्थितानाम् तद्बलेनचपूर्भिःपुरीभिः अदृश्यतूर्भिरलक्ष्यवेगाभिः मतेर्विमो
हायोग्यतात्यागोयस्मात्मतेःप्रलोभश्चायुक्तस्वीकारोयस्मात्तंपाखंडवेषंविधायतेनौपधर्म्यंपाखंडधर्मम् स्वार्थेष्यञ् बहुभाषिष्यतइत्यर्थः
॥३७॥ कल्क्यवतारमाह यर्हियदासतामप्यालयेषुगृहेषुहरेःकथानस्युस्त्रैवर्णिकाःपाखंडिनःस्युःशूद्राश्चराजानःस्युस्तदाकल्किरूपेणकलेः
शास्ताभविष्यति अत्रचब्रह्मनारदसंवादात्प्राग्भाविनोवराहादयः मन्वंतरावतारास्तुभूताभाविनश्च धन्वंतरिपरशुरामौतदावर्तेते श्रीरामादय
स्तुभाविनः तत्रतुक्वचिद्भूतादिनिर्देशश्छांदसइतिद्रष्टव्यम् ॥३८॥ सृष्ट्यादिकार्यभेदेनमायागुणावतारविभूतीराह सर्गइति स्थानेस्थितौ मखो
विष्णुः धर्मश्चमखश्चमनवश्चअमराश्चअवनीशाश्च अंतेसंहारे हरोरुद्रः मन्युवशाःसर्पाः बहुशक्तिधारिणोभगवतइमामायाविभूतयः॥३९॥

देवद्विषांनिगमवर्त्मनिनिष्ठितानांपूर्भिर्मयेनविहिताभिरदृश्यतूर्भिः ॥ लोकान्घ्नतांमतिविमोहमतिप्रलोभं
वेषंविधायबहुभाष्यतऔपधर्म्यम् ॥ ३७ ॥ यर्ह्यालयेष्वपिसतांनहरेःकथाःस्युःपाखंडिनोद्विजजनावृषला
नृदेवाः ॥ स्वाहास्वधावषडितिस्मगिरोनयत्रशास्ताभविष्यतिकलेर्भगवान्युगांते ॥ ३८ ॥ सर्गेतपोहमृषयो
नवयेप्रजेशाःस्थानेचधर्ममखमन्वमरावनीशाः ॥ अंतेत्वधर्महरमन्युवशासुराद्यामायाविभूतयइमाःपुरु
शक्तिभाजः ॥ ३९ ॥ विष्णोर्नुवीर्यगणनांकतमोऽर्हतीहयःपार्थिवान्यपिकविर्विममेरजांसि ॥ चस्कंभयः
स्वरंहसाऽस्खलतात्रिपृष्ठंयस्मात्त्रिसाम्यसदनादुरुकंपयानम् ॥४०॥

इदंमयासंक्षेपेणोक्तंविस्तरेणवक्तुंनकोऽपिसमर्थइत्याह पृथिव्याःपरमाणूनपियोविममेगणितवांस्तादृशोऽपिकोनुविष्णोर्वीर्यगणनांकर्तुमर्ह
ति कथंभूतस्य योविष्णुस्त्रिपृष्ठंसत्यलोकंचस्कंभधृतवान् किमितिचस्कंभ यस्मात्त्रैविक्रमेऽस्खलताप्रतिघातशून्येनस्वरंहसास्वपादवेगेन
त्रिसाम्यरूपंसदनमधिष्ठानंप्रधानंतस्मादारभ्योरुअधिकंकंपयानंकंपमानम् कंपेनयानंयस्येतिवा अतःकारणाच्चस्कंभ आत्रिपृष्ठमितिवा
च्छेदः सत्यलोकमभिव्याप्ययःसर्वंधृतवानित्यर्थः तथाचमंत्रः विष्णोर्नुकमिति अस्यार्थः विष्णोर्नुवीर्याणिकंप्रवोचम् कःप्रावोचदित्यर्थः
यःपार्थिवानिरजांस्यपिविममेसोपि योविष्णुस्त्रेधाविचक्रमाणस्त्रिविक्रमंकुर्वन्नुत्तरंलोकमस्कभायदवष्टब्धवान् कथंभूतम् सधस्थम् सह
स्यसधादेशः तिष्ठंतीतिस्थाः तत्रस्थैर्देवैःसहवर्तमानमित्यर्थः ॥ ४० ॥

---

१ अयोरजतास्रनिर्मिताभिः २ एतदग्रेसृष्टिविषयकतपःशालित्वात्तपोहम्नित्यंकितांध्रपुस्तकेऽधिकम् ३ अयमेवपाठःप्राचीनेषुकेषुचित्पुस्तकेषुदृष्टस्तत्रछंदोभंगआर्षः क्वचिद्रहसेतिमूलपाठोदृश्यतेपरंतत्रटीकायांरंहसइत्येवोपलभ्यते रहःशब्दस्यवेगवाचित्वेप्रमाणंचनोपलभ्यते ४ विष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवोचंयःपार्थिवानिविममेरजांसि यो अस्कभायदुत्तरंसधस्थंविचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः

एतत्प्रपंचयति नांतमिति पुरुषस्ययन्मायाबलंतस्यांतंनविदामिनवेद्मि दशशतान्याननानियस्यसशेषोप्यस्यगुणान्गायन्पारंनसमवस्यतिन प्राप्नोति ॥ ४१ ॥ यदिनकेपिविदंतितर्हिकथंमुच्येरन् तत्कृपयैवेत्याह येषामिति दययेद्दयांकुर्यात् तेचयदिनिष्कपटमाश्रितचरणाभवं ति तेदुस्तरांदेवमायामतितरंति चकारान्मायावैभवंविदंतिच अंथेतिवापाठः प्रत्यक्षमेवतेषांमायातरणमित्याह नैषामिति श्वश्रृगालानांभ क्ष्येदेहे ॥ ४२ ॥ अंतर्ज्ञानाभावेऽपिमायेयमितिज्ञानंतत्कृपयाबहूनामस्तीत्याह वेदाहमितित्रिभिः यूयमितिसनकादीनंतर्भाव्यबहुत्वम् दैत्य

नांतंविदाम्यहममीमुनयोऽग्रजास्तेमायाबलस्यपुरुषस्यकुतोऽपरेये ॥ गायन्गुणान्दशशताननआदिदेवः शेषोऽधुनापिसमवस्यतिनास्यपारम् ॥ ४१ ॥ येषांसएवभगवान्दययेदनंतःसर्वात्मनाऽऽश्रितपदोयदिनि र्व्यलीकम् ॥ तेदुस्तरामतितरंतिचदेवमायांनैषांममाहमितिधीःश्वसृगालभक्ष्ये ॥ ४२ ॥ वेदाहमंगपरमस्यहि योगमायांयूयंभवश्चभगवानथदैत्यवर्यः ॥ पत्नीमनोःसचमनुश्चतदात्मजाश्चप्राचीनबर्हिऋभुरंगउतध्रुव श्च ॥ ४३ ॥ इक्ष्वाकुरैलमुचकुंदविदेहगाधिरध्वंबरीषसगरागयनाहुषाद्याः ॥ मांधात्रलर्कशतधन्वनुरंतिदेवा देवव्रतोबलिरमूर्तरयोदिलीपः ॥ ४४ ॥ सौभर्युतंकशिबिदेवलपिप्पलादसारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः ॥ ये ऽन्येविभीषणहनूमदुपेंद्रदत्तपार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः ॥ ४५ ॥ तेवैविदंत्यतितरंतिचदेवमायांस्त्रीशूद्र हूणशबराअपिपापजीवाः ॥ यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तिर्यग्जनाअपिकिमुश्रुतधारणाये ॥ ४६ ॥

वर्यःप्रह्लादः मनुःस्वायंभुवस्तस्यपत्नीशतरूपाच तदात्मजाःप्रियव्रतोत्तानपादौपुत्रौकन्याश्च प्राचीनबर्हिषोविसर्गलोपश्छांदसः अंगोवेनपि ता ॥ ४३ ॥ शतधनुःअनुश्च संधिरार्षः रंतिदेवाइतिपाठःसुगमः ऐकपद्येएतैःसहितोदेवव्रतइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ उपेंद्रदत्तःशुकः विभीषणादयोव र्यामुख्यायेषांते ॥ ४५ ॥ किंबहुनासत्संगेनसर्वेऽपिविदंतीत्याह तेवाइति अद्भुताःक्रमाःपादन्यासायस्यहरेस्तत्परायणास्तद्भक्तास्तेषांशीले शिक्षायेषांतेतथायदिभवंतितर्हितेऽपिविदंतीत्यर्थः श्रुतंधारणाब्राह्मणास्तेदेवमायांविदंतीतिकिमुवक्तव्यम् शुभेतिपाठेशुभेभगवतोरूपेधारणा मनोनियमनंयेषांतेविदंतीतिकिमुवक्तव्यम् ॥ ४६ ॥

---

१ अतितरंतिचेत्यत्र २ उत्तंकइतिवक्तव्येउतंकइत्यार्षम् ३ रंतिदेवदेवव्रतइत्येवंपाठेइत्यर्थः ४ श्रुतेत्यारभ्यशुभेइत्यंतःपाठःप्राचीनतमेपुस्तकेऽस्ति ५ अत्रछंदो भंगआर्षः

किंतद्भगवतःस्वरूपंयस्मिन्मनोधारणांविधायमायांतरंतीत्यपेक्षायामाह शश्वदितिद्वाभ्याम् यद्ब्रह्मेतिविदुर्मुनयस्तद्वैभगवतःपदंस्वरूपम् किंत
द्ब्रह्मतदाह अजस्रंनित्यंचतत्सुखंचविशोकंचेति अजस्रसुखत्वेहेतुः शश्वत्सदाप्रशांतमतोनित्यसुखरूपम् विशोकत्वेहेतुः अभयम् तत्कुतः
यतःसमंभेदशून्यमतोऽभयम् द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः तत्कुतः यतःप्रतिबोधमात्रंज्ञानैकरसम् ननुज्ञानस्यापिनीलपीताद्याकारेणचक्षुरा
दिकरणभेदेनचभेदोदृश्यते न शुद्धंनिर्मलम् ननुदर्शितोविषयकरणोपरागरूपोमलइत्यतआह सदसतःपरंविषयकरणसंगशून्यम् वृत्तेरेवतदुप
रागोनज्ञानस्येतिभावः ननुतथाऽपिज्ञात्रासहभेदःस्यात् न आत्मतत्त्वमात्मनोज्ञातुःस्वरूपमेवतन्नततोभिन्नम् ननुतंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीति
शब्दबोध्यत्वप्रतीतेःकुतोबोधरूपत्वंतत्राऽऽह शब्दोनयत्रेति आरोपितनिवृत्तावेवशब्दस्यव्यापारोनतद्बोधइत्यर्थः ननुचभवतुनामनिरस्तभेद

शश्वत्प्रशांतमभयंप्रतिबोधमात्रंशुद्धंसमंसदसतःपरमात्मतत्त्वम् ॥ शब्दोनयत्रपुरुकारकवान्क्रियाऽर्थो
मायापरैत्यभिमुखेचविलज्जमाना ॥४७॥ तद्वैपदंभगवतःपरमस्यपुंसोब्रह्मेतियद्विदुरजस्रसुखंविशोकम् ॥
सध्र्यङ्नियम्ययतयोयमकर्तहेतिंजह्युःस्वराडिवनिपानखनित्रमिंद्रः ॥ ४८ ॥

ज्ञानरूपत्वाद्विशोकत्वंसुखस्यतुनानाकारकसाध्यक्रियाफलत्वात्कथमजस्रसुखत्वंतस्येत्यतआह यत्रबहुकारकसाध्यःक्रियार्थउत्पाद्याप्य
विकार्यसंस्कार्यरूपंचतुर्विधंक्रियाफलंचनास्ति इंद्रियैर्ज्ञानांशाभिव्यक्तिरिवक्रियाभिरानंदांशाभिव्यक्तिमात्रंक्रियतेनोत्पत्त्यादिकमिति
भावः ननूत्पत्त्याद्यभावेऽपिमायामलापाकरणेनविकार्यत्वमेवस्याद्व्रीहीणामिवतुषापाकरणेनेत्याशंक्याह मायाऽभिमुखेस्थातुंविलज्ज
मानेवयस्मात्परैतिदूरतोऽपसरति ॥४७॥ तस्मादेवंभूतेभगवतिनियमितमनसांकृतार्थानांनकिमपिकृत्यमस्तीत्याऽऽह सहांचतीतिसध्र्यक्सह
चरंमनोयंप्रतिनियम्ययस्मिन्स्थिरीकृत्ययतयोयत्नशीलाःकर्तोभेदस्तन्निरासोऽकर्तस्तत्रहेतिंसाधनंजह्युस्त्यजेयुः अनुपयोगात्तन्नाद्रियंतइ
त्यर्थः उपयोगाभावेनसाधनानादरेदृष्टांतः निपीयतेऽस्मिन्निति निपानंकूपस्तस्यखनित्रंखननसाधनंयथास्वराट्स्वयमेवपर्जन्यरूपेणविराज
मानइंद्रोनादत्तेतद्वदिति यद्वा स्वेनैवराजतइतिस्वराट्दरिद्रःसयथाइंद्रःसमृद्धःसन्कर्मकारदशायांगृहीतंनिपानखनित्रंजहातितद्वदित्यर्थः ४८

एवंतावदजस्रसुखंविशोकंब्रह्मैव भगवतःस्वरूपंतत्प्राप्तानांचनप्राप्यंकृत्यंवाकिंचिदस्तीत्युक्तम् इदानींततःप्राक्सएवसर्वफलदातासर्वकर्मप्रवर्तकश्चेत्याह सएवश्रेयसांफलानांविभुर्दाताऽपि तत्रहेतुः भावानांब्राह्मणादीनांस्वभावैःशमदमादिभिर्विशेषणैर्विहितस्यास्यसतःशुभस्यकर्मणोयतःप्रवर्तकात्प्रसिद्धिः यद्वा भावानांमहदादीनांस्वभावेनपरिणामेनविहितस्यसतःकार्यस्यप्रसिद्धिः सएवस्वर्गादीनांदातेत्यर्थः ननुकर्मकर्तुर्मृतस्यकथंस्वर्गादिफलंस्यात्तत्राऽऽह स्वारंभकधातूनांभूतानांविगमेवियोगेसत्यन्वनुविशीर्यमाणेऽपिदेहेतत्रस्थंव्योमेवयस्तेनसहनविशीर्यतेयतोऽजस्तेनसहनजातःतस्यपुरुषस्यश्रेयसांप्रभुरित्यर्थः ॥ ४९ ॥ अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरति सोऽयंतेसमासेनसंक्षेपेणाभिहितः तमेवाऽऽह सदसत्कार्यंकारणंचहरेरन्यन्नभवति ननुहरेस्तदव्यतिरेकेतद्गतविकारप्रसंगःस्यात् न अन्यस्मात्कारणभूतोहरिःकार्याद्व्यतिरिक्तइत्यर्थः ५०

सश्रेयसामपिविभुर्भगवान्यतोऽस्यभावस्वभावविहितस्यसतःप्रसिद्धिः ॥ देहेस्वधातुविगमेऽनुविशीर्यमाणेव्योमेवतत्रपुरुषोनविशीर्यतेऽजः ॥ ४९ ॥ सोयंतेऽभिहितस्तातभगवान्विश्वभावनः ॥ समासेनहरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्चयत् ॥ ५० ॥ इदंभागवतंनामयन्मेभगवतोदितम् ॥ संग्रहोऽयंविभूतीनांत्वमेतद्विपुलीकुरु ॥ ५१ यथाहरौभगवतिनृणांभक्तिर्भविष्यति ॥ सर्वात्मन्यखिलाधारेइतिसंकल्प्यवर्णय ॥ ५२ ॥ मायांवर्णयतोऽमुष्यईश्वरस्यानुमोदतः ॥ शृण्वतःश्रद्धयानित्यंमाययात्मानमुह्यति ॥ ५३ ॥ ॥ इतिश्रीभा० म० द्वितीयस्कंधेब्रह्मनारदसंवादेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ राजोवाच ब्रह्मणाचोदितोब्रह्मन्गुणाख्यानेऽगुणस्यच ॥ यस्मैयस्मैयथाप्राहनारदोदेवदर्शनः ॥ १ ॥ एतद्वेदितुमिच्छामितत्त्वंवेदविदांवर ॥ हरेरद्भुतवीर्यस्यकथालोकसुमंगलाः ॥ २ ॥

अयंचविभूतीनांसंग्रहउदितः ॥ ५१ ॥ यथावर्णितेनननृणांभक्तिर्भविष्यतीत्येवंसंकल्प्यसंचिंत्यतथाहरिलीलाप्राधान्येनश्रीभागवतंवर्णय न तुभक्तिरसविघातेनकेवलंतत्त्वमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ननुलीलामायाश्रयाकिंतद्वर्णनेनेत्यतआह मायामिति ॥ ५३ ॥ ॥ इतिश्रीभागवते महापुराणेद्वितीयस्कंधेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अष्टमेदेहसंबंधमाक्षिपन्नीशजीवयोः ॥ बहून्परिक्षिदापृच्छत्पुराणार्थान्बुभुत्सितान् ॥ १ ॥ त्वमेतद्विपुलीकुर्वित्युक्तंतदेवविपुलीकरणंपृच्छति ब्रह्मणेतित्रिभिः अगुणस्यगुणातीतस्यापि देववद्दर्शनंयस्यसः ॥ १ ॥ २ ॥

निःसंगंमनःश्रीकृष्णेनिवेश्येतिस्वप्रयत्नोदर्शितः ॥ ३ ॥ सोऽपिश्रद्धयाशृण्वतोनावश्यकइत्याह शृण्वतइति स्वप्रयत्नंविनाऽपिभगवान्स्वयमेवहृदिविशति ॥ ४ ॥ भावसरोरुहंहृदयकमलंप्रविष्टश्चतद्गतंसर्वंमलंधुनोति सलिलस्येति द्रव्यांतरव्यामिश्रणादिनाकुंभस्थेजलेशोधितेतदेवकेवलंशुध्यतिनतुनदीतडागादिगतम् सचमलःकुंभस्यांतस्तिष्ठत्येवनतुसर्वथाविलीयते अतएवकिंचिच्चलनेनपुनःक्षुभ्यतिच एवंतपोदानादिप्रायश्चित्तंनसर्वथासर्वेषांसर्वपापंधुनोतिकिंतुसावशेषम् तच्चकस्यचिदेवकिंचिदेव हृदिप्रविष्टमात्रस्तुश्रीकृष्णःसर्वेषांसर्वपापंनिःशेषंहरतीत्यनेनदृष्टांतेनोक्तम् सलिलस्यमलंयथाशरदिति ॥५॥ ततश्चकृतार्थोभवतीत्याह धौतात्मानिष्पापः मुक्तःसर्वैरागद्वेषादयःपरिक्लेशायेन पांथःप्रवासादागतःस्वस्यशरणंगृहंयथानमुंचतितद्वत् ॥ ६ ॥ तदेवंश्रवणौत्सुक्यमाविष्कृत्यसंदिग्धानर्थान्पृच्छति अधातुमतःधातवोमहाभूता

कथयस्वमहाभागयथाऽहमखिलात्मनि ॥ कृष्णेनिवेश्यनिःसंगंमनस्त्यक्ष्येकलेवरम् ॥ ३ ॥ शृण्वतःश्रद्धयानित्यंगृणतश्चस्वचेष्टितम् ॥ कालेननातिदीर्घेणभगवान्विशतेहृदि ॥ ४ ॥ प्रविष्टःकर्णरंध्रेणस्वानांभावसरोरुहम् ॥ धुनोतिशमलंकृष्णःसलिलस्ययथाशरत् ॥ ५ ॥ धौतात्मापुरुषःकृष्णपादमूलंनमुंचति ॥ मुक्तसर्वपरिक्लेशः पांथःस्वशरणंयथा ॥ ६ ॥ यदधातुमतोब्रह्मन्देहारंभोऽस्यधातुभिः ॥ यदृच्छयाहेतुनावाभवंतोजानतेयथा ॥ ७ ॥ आसीद्यदुदरात्पद्मंलोकसंस्थानलक्षणम् ॥ यावानयंवैपुरुषइयत्तावयवैःपृथक् ॥ तावानसावितिप्रोक्तःसंस्थावयववानिव ॥ ८ ॥ अजःसृजतिभूतानिभूतात्मायदनुग्रहात् ॥ ददृशेयेनतद्रूपंनाभिपद्मसमुद्भवः ॥ ९ ॥

नितत्संबंधशून्यस्यास्यलौकिकस्यात्मनोजीवस्यधातुभिर्देहारंभइतियदेतत्किम् यदृच्छयानिर्निमित्तंहेतुनावाकर्मादिना भवंतोयथावज्जानतेअतःकथयंत्वितिशेषः ॥ ७ ॥ यश्चासावीश्वरःसोप्येतत्तुल्यदेहवान्प्रोक्तः अतस्तस्यकोविशेषइत्याशयेनपृच्छति आसीदितिसार्धेन लोकानांसंस्थानंरचनातदेवलक्षणंस्वरूपंयस्यतत्त्रैलोक्यात्मकंपद्मंयस्योदरादासीत् असावीश्वरइयत्तायुक्तैःस्वपरिमितैरवयवैरयंलौकिकःपुरुषोयावान्यत्संख्याकावयवयुक्तस्तावान्प्रोक्तःसंस्थावानवयववानिवचप्रोक्तः अतःकोविशेषस्तस्येति ॥ ८ ॥ अवश्यंचविशेषोवाच्यइत्याह अजोब्रह्माभूतानांव्यष्ट्युपाधीनामात्मानियंता समष्ट्युपाधित्वात् येनचानुगृहीतातस्यरूपंददृशेदृष्टवान् एतच्च तस्यापिद्रष्टुरीशस्यकूटस्थस्याखिलात्मनः सृज्यंसृजामिसृष्टोऽहमीक्षयैवाभिचोदितइत्यादिनोक्तमनूद्यते अग्रेतुस्पष्टंभविष्यति ॥ ९ ॥

---

१ सर्वेषामेवसर्वमेवनिःशेषमेवहरत्येवेत्यवधारणचतुष्टयमत्रबोध्यम्

प्रश्नांतरमाह सचापीति यत्रशेतेयेनरूपेणावतिष्ठते विश्वस्यस्थित्यादयोयस्मात् एवमादिप्रश्नानांतत्त्वतोऽर्हस्युदाहर्तुमितिसर्वांतेक्रिययासंबंधः ॥ १० ॥ प्रश्नांतरमाह पुरुषस्यावयवैःपूर्वंकल्पितायस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयंतीत्यादौ लोकैश्चामुष्यावयवाइतिपातालमेतस्यहिपादमूलमित्यादौचत्वन्मुखाच्छ्रुतवंतोवयम् ॥ ११ ॥ एवंसंदेहविपर्ययाभ्यांपृष्टमिदानीमज्ञातान्बहूनर्थान्पृच्छति यावानित्यादिना कल्पो महान् विकल्पोऽवांतरः भूतादिःशब्दोयस्मात् यस्यवाचकइतिवा सतःस्थूलदेहाभिमानिनोमनुष्यपितृदेवादेरायुषःप्रमाणम् ॥ १२ ॥ अनुमानप्रकारःपृष्टोविशेषंपृच्छति कालस्येति अनुगतिःप्रवृत्तिः कर्मगतयःकर्मप्राप्याणिस्थानानि यादृशीःयादृश्यः ॥ १३ ॥ गुणानांस

सचापियत्रपुरुषोविश्वस्थित्युद्भवाप्ययः ॥ मुक्त्वात्ममायांमायेशःशेतेसर्वगुहाशयः ॥ १० ॥ पुरुषावयवैर्लोकाःसपालाःपूर्वकल्पिताः ॥ लोकैरमुष्यावयवाःसपालैरितिशुश्रुम ॥ ११ ॥ यावान्कल्पोविकल्पोवायथाकालोऽनुमीयते ॥ भूतभव्यभवच्छब्दआयुर्मानंचयत्सतः ॥ १२ ॥ कालस्यानुगतिर्यातुलक्ष्यतेऽण्वीबृहत्यपि ॥ यावत्यःकर्मगतयोयादृशीर्द्विजसत्तम ॥ १३ ॥ यस्मिन्कर्मसमावायोयथायेनोपगृह्यते ॥ गुणानांगुणिनांचैवपरिणाममभीप्सताम् ॥ १४ ॥ भूपातालककुब्व्योमग्रहनक्षत्रभूभृताम् ॥ सरित्समुद्रद्वीपानांसंभवश्चैतदोकसाम् ॥ १५ ॥ प्रमाणमंडकोशस्यबाह्याभ्यंतरभेदतः ॥ महतांचानुचरितंवर्णाश्रमविनिश्चयः ॥ १६ ॥ अवतारानुचरितंयदाश्चर्यतमंहरेः ॥ युगानियुगमानंचधर्मोयश्चयुगेयुगे ॥ १७ ॥ नृणांसाधारणोधर्मःसविशेषश्चयादृशः ॥ श्रेणीनांराजर्षीणांचधर्मःकृच्छ्रेषुजीवताम् ॥ १८ ॥

त्त्वादीनांपरिणामंदेवादिरूपमिच्छतांगुणिनांजीवानांमध्येयस्मिन्परिणामेकर्मणांपुण्यपापानांसमावायःसमुदायः केनकर्मसमुदायेनकथंकृतेनकोऽधिकारीदेवादिभावंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ भूपातालादीनांसंभवः एतान्योकांसियेषांप्राणिनांतेषांचसंभवः यथेतिसर्वत्रानुषंगः ॥ १५ ॥ वर्णानामाश्रमाणांचविनिश्चयस्तत्तत्स्वभावैर्निर्धारः ॥ १६ ॥ युगेयुगेप्रतियुगंयोधर्मोयच्चहरेरवतारानुचरितम् ॥ १७ ॥ सविशेषो वर्णाश्रमनिबंधनः श्रेणीनांतत्तद्व्यवसायोपजीविनांव्यवहारनियमलक्षणोधर्मः राजर्षीणांप्रजापालनाधिकारिणाम् कृच्छ्रेष्वापत्सुजीवतांसर्वेषाम् ॥ १८ ॥

सर्वेषांतत्त्वानांप्रकृत्यादीनांपरिसंख्यानंसंख्या लक्षणंस्वरूपं हेतुतोलक्षणम् तत्तत्कार्यहेतुत्वेनचलक्षणमित्यर्थः पुरुषाराधनस्यविधिर्देवपूजा प्रकारः अष्टांगयोगस्यचविधिः॥ १९॥योगेश्वराणामैश्वर्येणाणिमादिनाऽर्चिरादिगतिः लिंगशरीरस्यभंगःप्रलयः वेदाऋग्वेदादयः उपवेदाआ युर्वेदादयः धर्माःधर्मशास्त्राणि तेषाम् इतिहासपुराणयोश्चगतिःस्वरूपम् ॥ २०॥ संप्लवोऽवांतरप्रलयः यद्वा सम्यक्प्लवनमुद्भवः विक्रमःस्थि तिः प्रतिसंक्रमोमहाप्रलयः इष्टंवैदिकंकर्म पूर्तंस्मार्तम् वापीकूपतडागादिदेवतायतनानिच अन्नप्रदानमारामःपूर्तमित्यभिधीयतइति तत्रच

तत्त्वानांपरिसंख्यानंलक्षणंहेतुलक्षणम् ॥ पुरुषाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिकस्यच॥ १९ ॥ योगेश्वरैश्व र्यगतिर्लिंगभंगस्तुयोगिनाम्॥ वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराणयोः॥ २०॥ संप्लवःसर्वभूतानांविक्रमःप्र तिसंक्रमः॥ इष्टापूर्तस्यकाम्यानांत्रिवर्गस्यचयोविधिः॥ २१ ॥ यश्चानुशायिनांसर्गःपाखंडस्यचसंभवः॥ आत्मनोबंधमोक्षौचव्यवस्थानंस्वरूपतः॥ २२॥ यथाऽत्मतंत्रोभगवान्विक्रीडत्यात्ममायया॥ विसृज्यवा यथामायामुदास्तेसाक्षिवद्विभुः ॥ २३ ॥ सर्वमेतच्चभगवन्पृच्छतेमेऽनुपूर्वशः॥ तत्त्वतोऽर्हस्युदाहर्तुंप्रप न्नायमहामुने॥ २४॥ अत्रप्रमाणंहिभवान्परमेष्ठीयथात्मभूः॥ परेचेहानुतिष्ठंतिपूर्वेषांपूर्वजैःकृतम्॥ २५॥ न[1]मेऽसवःपरायंतिब्रह्मन्ननशनादमी॥पिबतोऽच्युतपीयूषमन्यत्रकुपिताद्द्विजात्॥ २६ ॥

काम्यानामग्निहोत्रादीनांविधिः त्रिवर्गस्यधर्मार्थकामस्यविधिरविरोधप्रकारः ॥ २१ ॥ अनुशायिनांलीनो[2]पाधीनांजीवानाम् आत्मनोजी वस्य व्यवस्थानंबंधमोक्षातिरिक्तस्वरूपेणावस्थानम् ॥ २२ ॥ उदास्तेप्रलये ॥ २३ ॥ चशब्दादपृष्टमपि ॥ २४ ॥ प्रमाणंसम्यक्ज्ञाता यत स्तवब्रह्मनारदव्यासक्रमेणसंप्रदायोस्तीतिसामान्यन्यायेनाऽऽह परेचेति यद्वा त्वदन्येप्रायशोगतानुगतिकाएवनतत्त्वविदइत्याह परेचेति॥ २५ ननुतवानशनद्विजकोपाभ्यांव्याकुलस्यकुतःश्रवणंतत्राऽऽह नेति नपरायंतिनापगच्छंति नव्याकुलीभवंतीत्यर्थः अच्यतकीर्तिपीयूषम्॥ २६॥

---

१ कुपिताद्द्विजादित्यनेनद्विजकोपहेतुकोमरणकालोलक्ष्यते तथाच द्विजकोपहेतुकमरणाधिकरणसप्तमदिनरूपकालादन्यत्रकालेऽच्युतपीयूषंपिबतोमेऽसवो ऽनशनान्नपरायंतीत्यन्वयः सप्तमदिनेमरणस्यशापबलेनावश्यंभावित्वात्ततःपूर्वमच्युतपीयूषपानंकुर्वतोऽन्यानुसंधानाच्चोभयनिमित्तापिव्याकुलतानास्तीतिभावः यद्वा अच्युतपीयूषंपिबतोमेऽसवोऽनशनाद्द्विजकोपाच्चनपरायंतिकिंत्वन्यत्रअच्युतपीयूषपानाभावेपरायंतीत्यर्थः बालबोधिन्यांतुकुपितद्विजाद्धेतोर्यन्मरणंततोऽन्यत्रतद्विना तस्यनिवृत्तिस्तुनास्तीत्यर्थइतिव्याख्यातम चक्रवर्तीतुकुपितद्विजात्सप्तमदिवसेतक्षकरूपोद्विजआयास्यतितस्मादन्यत्र तदागमनेसत्यसवःपरायास्यंत्येवेत्यादिव्याच ख्यौ क्र०पु० नमेसवःपरायंतिब्रह्मन्ननशनादपि पिबतोच्युतपीयूषंत्वन्मुखाब्जविनिःसृतमिति पाठस्तदासमंजसमेव अत्रापिशब्देनद्विजकोपस्यग्रहणम् २ लिंगोपाधीना मितिक्वचित्पाठः

उपामंत्रितःपृष्टः संश्चासौपतिश्चतस्य ॥ २७ ॥ ब्रह्मकल्पेसृष्ट्युपक्रमकल्पे भागवताख्यानेनैवप्रश्नानामुत्तरंदातुमुपक्रांतवानित्यर्थः ॥ २८ ॥ पांडूनामृषभःश्रेष्ठः आनुपूर्व्येणेतिप्रस्तावक्रमोऽत्रविवक्षितोनप्रश्नक्रमः ॥ २९ ॥ ॥ इ० भा० द्वि० टी० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ राजप्रश्नोत्तरंवक्ष्यन्ब्रह्मणेहरिणोदितम् ॥ कथयामासनवमेशुकोभागवतंपुनः ॥ १ ॥ तत्रयत्तावदुक्तंयदधातुमतइत्येननजीवस्यकथंदेहसंबंधइतितत्रोत्तरमाह आत्मनोहरेर्मायामंतरेणानुभवरूपस्यात्मनोऽर्थेनदृश्येनदेहादिनासंबंधोऽजसातत्त्वतोनघटेत अत्रहेतुः परस्येति स्वप्न

सूतउवाच सउपामंत्रितोराज्ञाकथायामितिसत्पतेः॥ब्रह्मरातोभृशंप्रीतोविष्णुरातेनसंसदि॥२७॥प्राहभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम्[1]॥ब्रह्मणेभगवत्प्रोक्तंब्रह्मकल्पउपागते॥२८॥ यद्यत्परीक्षिदृषभःपांडूनामनुपृच्छति॥ आनुपूर्व्येणतत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे॥२९॥ इ० भा० म० द्वि० प्रश्नविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः॥८॥ श्रीशुकउवाच ॥ आत्ममायामृतेराजन्परस्यानुभवात्मनः ॥ नघटेतार्थसंबंधःस्वप्नद्रष्टुरिवांजसा॥ १ ॥ बहुरूपइवाभातिमाययाबहुरूपया॥ रममाणोगुणेष्वस्याममाहमितिमन्यते॥ २॥ यर्हिवावमहिम्निस्वेपरस्मिन्कालमाययोः॥ रमेतगतसंमोहस्त्यक्त्वोदास्तेतदोभयम्॥ ३॥

द्रष्टुर्यथास्वप्नेदेहसंबंधोनघटेततद्वत् ॥ १ ॥ संसारोपिमाययैवेत्याह बहुरूपोबालयुवादिरूपोदेवनरादिरूपश्चाऽऽभाति गुणेषुदेहादिषु ॥ २ ॥ अतएवभक्तियोगेनतन्निरासेसतिमोक्षोऽपिघटतइत्याह यर्हीति वावशब्दएवार्थे स्वएवमहिम्नियदारमेत तदेवाऽऽह कालमाययोः पुरुषप्रकृत्योःपरस्मिन् तदोभयमहंममेतिचत्यक्त्वाउदास्तेपूर्णरूपेणावतिष्ठते तदुक्तम् ययासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकम् परोऽपिमनुतेऽनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यते अनर्थोपशमंसाक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतोविद्वांश्चक्रेसात्वतसंहितामिति ॥ ३ ॥

---

१ वेदतुल्यम्

यच्चोक्तंपरमेश्वरस्यापिदेहसंबंधाविशेषात्कथंतद्भक्त्यामोक्षःस्यादित्यासीयद्दुदरात्पद्ममित्यादिनातत्राऽऽह आत्मनोजीवस्यतत्त्वविशुद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञानार्थंतद्भवत्येव किंतत् यत्तपआदिनाभजनंभगवान्ब्रह्मणेआह किंकुर्वन् ऋतंसत्यंचिद्घनंरूपंदर्शनेहेतुः अव्यलीकेनव्रतेनतप साआदृतःसेवितःसन् अयंभावः जीवस्याविद्ययामिथ्यारूपदेहसंबंधःईश्वरस्यतुयोगमाययाचिद्घनलीलाविग्रहाविर्भावइतिमहान्विशेषः अतस्तद्भजनान्मोक्षोपपत्तिरिति ॥ ४ ॥ भगवद्भजनादेवतत्त्वज्ञानमित्येतत्प्रपंचयिष्यन्ब्रह्मणोऽपितत्त्वज्ञानंतत्प्रसादादेवेतिदर्शयितुमितिहास माह सइत्यादिना परोगुरुर्भक्तिरहस्योपदेष्टा स्वधिष्ण्यंपद्ममास्थायाधिष्ठाय तस्याधिष्ठानान्वेषणायपूर्वंजलेनिमग्नःपरावृत्यस्वधिष्ण्ये स्थित्वेत्यर्थः ऐक्षततत्कथंस्रष्टव्यमित्यालोचितवान् तांदृशंप्रज्ञाम् अत्रसृष्टिविषयेसंमतामव्यभिचारिणीम् विधिःप्रकारः ॥ ५ ॥ सृष्टिं

आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थंयदाहभगवानृतम् ॥ ब्रह्मणेदर्शयन्रूपमव्यलीकव्रतादृतः॥ ४॥ सआदिदेवोजगतांप रोगुरुःस्वधिष्ण्यमास्थायसिसृक्षयैक्षत ॥ तांनाध्यगच्छद्दृशमत्रसंमतांप्रपंचनिर्माणविधिर्यंयाभवेत्॥ ५॥ सचिंतयन्द्व्यक्षरमेकदांऽभस्युपाशृणोद्द्विर्गदितंवचोविभुः ॥ स्पर्शेषुयत्षोडशमेकविंशंनिष्किंचनानांनृप यद्धनंविदुः॥ ६ ॥ निशम्यतद्वक्तृदिदृक्षयादिशोविलोक्यतत्रान्यदपश्यमानः॥ स्वधिष्ण्यमास्थायविमृश्यत द्धितंतपस्युपादिष्टइवादधेमनः॥ ७॥ दिव्यंसहस्राब्दममोघदर्शनोजितानिलात्माविजितोभयेंद्रियः॥ अत प्यतस्माखिललोकतापनंतपस्तपीयांस्तपतांसमाहितः॥ ८ ॥

चिंतयन्कदाचित्द्व्यक्षरंवचोंऽभसिउपाशृणोत् उपसमीपेश्रुतवान् तेअक्षरेदर्शयति कादयोमावसानाःस्पर्शास्तेषुयत्षोडशंतकारोयच्चैकवि शंपकारः वचसोनिर्देशार्थंतदर्थमाह हेनृपनिष्किंचनानांत्यक्तधनानांधनंयद्विदुः येनतपोधनाइतिप्रसिद्धाः तच्चद्विर्गदितंतपतपेति लोण्म ध्यमपुरुषैकवचनम् तस्यवीप्सांसादरविधिरूपामशृणोदित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवंनिशम्यतस्यवचसोवक्तुर्दिदृक्षयाततःप्रचलितःसन्दिशोविलो क्यपुनःस्वधिष्ण्यमास्थायकेनचित्प्रत्यक्षंनियुक्तइवतच्चात्मनोहितंविमृश्यतपसिमनोधृतवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ ततश्चसब्रह्माऽखिलानांलोका नांतापनंप्रकाशकंतपोऽतप्यतस्मकृतवान् तपतपेत्येतस्यवचसोर्थे अमोघंदर्शनंयस्य जितोऽनिलआत्मामनश्चयेन विजितान्युभयेंद्रिया णिज्ञानकर्मात्मकानियेन तपतःतपश्चरतांमध्येतपीयानतिशयेनतपस्वी ॥ ८ ॥

तस्मैब्रह्मणेस्वलोकंवैकुंठाख्यम् परंश्रेष्ठम् नयत्परंयतःपरमुत्कृष्टमन्यन्नास्ति तमेवलोकमनुवर्णयतिपंचभिः व्यपेताःसंक्लेशादयोयस्मात् स्वदृष्टवद्भिःसत्पुण्यवद्भिः यद्वा स्वस्यदृष्टंदर्शनमस्तियेषाम् आत्मविद्भिरित्यर्थः ॥ ९ ॥ तयोस्ताभ्यांमिश्रंसत्त्वंचनप्रवर्ततेकिंतुशुद्धमेवसत्त्वम् कालविक्रमोनाशःअपरेरागलोभादयोनसंतीतिकिमुवक्तव्यम् अनुव्रताःपार्षदाः ॥ १० ॥ श्यामाश्चतेअवदाताउज्वलाश्च पद्मनेत्राः पीतांबराः सुरुचोऽतिकमनीयाः सुपेशसोऽतिसुकुमाराः उन्मिषंतइवप्रभावंतोमणिप्रवेकामण्युत्तमायेषुतानिनिष्कानिपदकान्याभरणानिच

तस्मैस्वलोकंभगवान्सभाजितः[1]संदर्शयामासपरंनयत्परम् ॥ व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसंस्वदृष्टवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतम् ॥ ९ ॥ प्रवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः ॥ नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः ॥ १० ॥ श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्राःसुरुचःसुपेशसः ॥ सर्वेचतुर्बाहवउन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाःसुवर्चसः ॥ प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चसःपरिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिनः ॥ ११ ॥ भ्राजिष्णुभिर्यःपरितोविराजतेलसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् ॥ विद्योतमानःप्रमदोत्तमाद्युभिःसविद्युदभ्रावलिभिर्यथानभः ॥ १२ ॥ श्रीर्यत्ररूपिण्युरुगायपादयोःकरोतिमानंबहुधाविभूतिभिः ॥ प्रेंखंश्रितायाकुसुमाकरानुगैर्विगीयमानाप्रियकर्मगायती ॥ १३ ॥ ददर्शतत्राखिलसात्वतांपतिंश्रियःपतिंयज्ञपतिंजगत्पतिम् ॥ सुनंदनंदप्रबलार्हणादिभिःस्वपार्षदमुख्यैःपरिसेवितंविभुम् ॥ १४ ॥

येषांते सुवर्चसोऽतितेजस्विनः प्रवालादिवद्वर्चोवर्णोयेषांते परितःस्फुरंतिकुंडलानिमौलयोमालाश्चसंतियेषांते ॥ ११ ॥ पार्षदाननुवर्ण्य पुनरपिलोकमनुवर्णयति भ्राजिष्णुभिर्देदीप्यमानाभिः प्रमदोत्तमानांदिवःकांतयस्ताभिर्विद्योतमानः सहविद्युद्भिर्वर्तमानाःसविद्युतस्ताभिरभ्रावलिभिः तत्रविद्युतइवस्त्रियः अभ्रपंक्तयइवविमानानि नभइवलोकः ॥ १२ ॥ श्रीःसंपत् रूपिणीमूर्तिमती मानंपूजाम् विभूतिभिर्नानाविभवैः प्रेंखमांदोलंसंश्रिता कुसुमाकरोवसंतस्तस्यानुगाभ्रमरास्तैर्विविधंगीयमाना स्वयंतुप्रियस्यहरेःकर्मगायंतीवभवति ॥ १३ ॥ यएवंभूतोलोकस्तत्रतस्मिन् ॥ १४ ॥

1 सभाजितःप्रीतः

भागवतव्याख्यानेनैवत्वत्प्रश्नानामुत्तरंदास्यामीत्याह यदुतेति पुरुषावयवैर्लोकाःसपालाःपूर्वकल्पिताइत्यादिनावैराजात्पुरुषादिदंविश्वंक थमासीदितियदहंत्वयापृष्टस्तद्यथावदुपाख्यास्यामिश्रृण्विति ॥ ४५ ॥ ॥ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥छ॥

ततोभागवतव्याख्याद्वारैवदशमेस्फुटम् ॥ राजप्रश्नोत्तरंवक्तुमारेभेबादरायणिः ॥ १ ॥ दशलक्षणंपुराणंप्राहेत्युक्तंतानिदशलक्षणानिदर्शय ति अत्रेति मन्वंतराणिईशानुकथाश्चेतिद्वंद्वः सर्गादयोऽत्रदशार्थालक्ष्यंते ॥१॥ नन्वेवमर्थभेदाच्छास्त्रभेदःस्यात्तत्राऽऽह दशमस्याश्रयस्यवि शुद्ध्यर्थंतत्त्वज्ञानार्थंनवानांलक्षणंस्वरूपम् एकस्यैवप्राधान्यान्नायंदोषइत्यर्थः नन्वत्रनैवंप्रतीयतेऽतआह श्रुतेनश्रुत्यैवंस्तुत्यादिस्थानेष्वं

यदुताहंत्वयापृष्टोवैराजात्पुरुषादिदम् ॥ यथासीत्तदुपाख्यास्येप्रश्नानन्यांश्चकृत्स्नशः ॥ ४५ ॥ इ० भागवते म० द्वि० नवमोऽध्यायः ॥९॥ श्रीशुकउवाच अत्रसर्गोविसर्गश्चस्थानंपोषणमूतयः ॥ मन्वंतरेशानुकथानिरोधोमुक्तिराश्रयः ॥ १ ॥ दशमस्यविशुद्ध्यर्थंनवानामिहलक्षणम् ॥ वर्णयंतिमहात्मानःश्रुतेनार्थेनचांजसा ॥ २ ॥ भूतमात्रेंद्रियधियांजन्मसर्गउदाहृतः ॥ ब्रह्मणोगुणवैषम्याद्विसर्गःपौरुषःस्मृतः ॥ ३ ॥ स्थितिर्वैकुंठविजयःपोषणंतदनुग्रहः ॥ मन्वंतराणिसद्धर्मऊतयःकर्मवासनाः ॥ ४ ॥ अवतारानुचरितंहरेश्चास्यानुवर्तिनाम् ॥ पुंसामीशकथाःप्रोक्तानानाख्यानोपबृंहिताः ॥ ५ ॥

जसासाक्षाद्वर्णयंति अर्थेनतात्पर्यवृत्त्याचतत्तदाख्यानेषु ॥२॥ सर्गादीनांप्रत्येकंलक्षणमाह भूतान्याकाशादीनि मात्राणिचशब्दादीनि इं द्रियाणिच धीशब्देनमहदहंकारौ गुणानांवैषम्यात्परिणामाद्ब्रह्मणःपरमेश्वरात्कर्तुर्भूतादीनांयद्विराड्रूपेणस्वरूपतश्चजन्मससर्गः विसर्गमा ह पुरुषोवैराजस्तत्कृतःपौरुषश्चराचरसर्गोविसर्गइत्यर्थः ॥ ३ ॥ वैकुंठस्यभगवतोविजयःसृष्टानांतत्तन्मर्यादापालनेनोत्कर्षःस्थितिःस्थानम् स्वभक्तेषुतस्यानुग्रहःपोषणम् तदनुगृहीतानांसतांमन्वंतराधिपतीनांधर्मःसद्धर्मः कर्मणांवासनाः वेञ्तंतुसंताने ऊयंतेकर्मभिःसंतन्यंतइत्यूतयः यद्वा वृद्ध्यर्थात्संश्लेषार्थाद्वाऽवतेर्धातोरिदंरूपम् ऊयंतेकर्मभिर्बध्यंतेसंश्लिष्यंतइतिवाऊतयइत्यर्थः ॥ ४ ॥ हरेरवतारानुचरितमस्यानुवर्ति नांचसत्कथाईशानुकथाःप्रोक्ताइत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१ श्रुत्यैवश्रुतिप्रतिपाद्यरूपेणस्तुत्यादीतिपाठःप्राचीनपुस्तकांकितांधपुस्तकयोः

निरोधमाह अस्याऽऽत्मनोजीवस्यहरेर्योगनिद्रामनुपश्चाच्छक्तिभिश्चोपाधिभिःसहशयनंलयोनिरोधः अन्यथारूपमविद्ययाऽध्यस्तंकर्तृत्वा दिहित्वास्वरूपेणब्रह्मतयाव्यवस्थितिर्मुक्तिः ॥ ६ ॥ आभासःसृष्टिर्निरोधोलयश्चयतोभवत्यध्यवसीयतेप्रकाशतेचसपरंब्रह्मेतिपरमात्मेतिप्र सिद्धआश्रयःकथ्यते ॥ ७ ॥ आश्रयस्वरूपमपरोक्षानुभवेनस्पष्टंदर्शयितुमध्यात्मादिविभागमाह योऽयमाध्यात्मिकःपुरुषश्चक्षुरादिकरणा भिमानीद्रष्टाजीवःसएवाऽऽधिदैविकश्चक्षुराद्यधिष्ठातासूर्यादिः तत्रैकस्मिन्नेवोभयोर्द्विरूपोविच्छेदोयस्मात्सआधिभौतिकश्चक्षुर्गोलकाद्युप लक्षितोदृश्योदेहःपुरुषइतिपुरुषस्यजीवस्योपाधिः सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयइत्यादिश्रुतेः ॥ ८ ॥ एकमेकतराभावइत्येतेषामन्योन्यसापेक्ष सिद्धित्वेनानात्मत्वंदर्शयति तथाहि दृश्यंविनातत्प्रतीत्यनुमेयंकरणंनसिध्यतिनापिद्रष्टानचतद्विनाकरणप्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठातासूर्यादिर्नच

निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनःसहशक्तिभिः॥ मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपंस्वरूपेणव्यवस्थितिः॥ ६॥ आभासश्च निरोधश्चयतश्चाध्यवसीयते॥ सआश्रयःपरंब्रह्मपरमात्मेतिशब्द्यते॥ ७॥ योऽध्यात्मिकोयंपुरुषःसोऽसावे वाधिदैविकः॥ यस्तत्रोभयविच्छेदःपुरुषोह्याधिभौतिकः॥ ८॥ एकमेकतराभावेयदानोपलभामहे॥ त्रित यंतत्रयोवेदसआत्मास्वाश्रयाश्रयः॥ ९॥ पुरुषोऽडंविनिर्भिद्ययदाऽसौसविनिर्गतः॥ आत्मनोऽयनमन्वि च्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिःशुचीः॥ १०॥

तंविनाकारणंप्रवर्ततेनचतद्विनादृश्यमित्येवमेकतरस्याभावेएकंनोपलभामहे तत्रतद्दातत्रितयमालोचनात्मकेनप्रत्ययेनयोवेदसाक्षितयापश्य तिसपरमात्माआश्रयः तेषामपिपरस्परमाश्रयत्वमस्त्येवेंतितद्व्यवच्छेदार्थंविशेषणम् स्वाश्रयोऽनन्याश्रयःसचासावन्येषामाश्रयश्चेति तथाच भगवान्वक्ष्यति दृग्रूपमार्कंवपुरत्ररंध्रेपरस्परंसिध्यतियःस्वतःखे आत्मायदेषामपरोयआद्यःस्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसिद्धिरिति एतेनैवव्य भिचारित्वात्तेषांमायामयत्वमप्युक्तम् अतएवपुरुषावयवैर्लोकाःसपालाःपूर्वकल्पिताः लोकैरमुष्यावयवाःसपालैरित्यनेनोक्तोविरोधोपिप रिहृतः ॥ ९ ॥ उक्तमेवाध्यात्मादिविभागंप्रपंचयन्यदुताहंत्वथापृष्टोवैराजात्पुरुषादिदम् यथाऽसीत्तदुपाख्यास्यइतियत्प्रतिज्ञातंतदुत्पत्तिप्र कारमाह पुरुषइत्यादिना पुरुषोवैराजोंऽडंविनिर्भिद्यपृथक्कृत्यविनिर्गतःपृथक्स्थितइत्यर्थः अयनंस्थानमन्विच्छन्विमृशन् यतःशुचिः स्वयमतःशुचीःशुद्धाअपोगर्भोदकसंज्ञाअस्राक्षीत्ससर्ज ॥ १० ॥

---

१ विच्छेदोविभागः २ अत्रसस्मृतोह्याधिभौतिकइतिपाठोयद्यपिप्रचुरतरोदृश्यतेतथापिसनश्रीधरसंमतः टीकायांपुरुषइतीत्यादिव्याख्यानात् दृष्टश्चायमेकस्मिन्प्राची नपुस्तके

अप्सुवासंनारायणनामनिरुक्त्यास्पष्टयति तेनअप्सुवासेन यद्यस्मात्पुरुषोनरस्तस्मादुद्भवोयासांतानाराआपोऽयनमस्येतिनारायणइत्यर्थः तदुक्तम् आपोनाराइतिप्रोक्ताआपावैनरसूनवः अयनंतस्यताःपूर्वंतेननारायणःस्मृतइति ॥ ११ ॥ तस्यप्रभावमाह द्रव्यमुपादानम् कर्मादीनि निमित्तानि जीवोभोक्ता यस्यानुग्रहात्संति कार्यक्षमाभवंतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ योगएवतल्पंशय्यातस्मात् वीर्यंगर्भरूपंदेहंहिरण्मयमिवप्रकाशबहुलम् ॥ १३ ॥ तस्यैवप्रपंचः अथेत्यादिना ॥ १४ ॥ अंतःशरीरेयआकाशस्तस्मात्क्रियाशक्त्यातत्रविविधंचेष्टमानस्यसतओजइंद्रियशक्तिः सहोमनःशक्तिः बलंदेहशक्तिः ततःशक्त्यात्मकात्सूक्ष्माद्रूपात्प्राणःसूत्राख्यः महान्मुख्यः असुःप्राणःसर्वेषाम् ॥ १५ ॥ महत्त्वं

तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासुसहस्रपरिवत्सरान् ॥ तेननारायणोनामयदापःपुरुषोद्भवाः ॥ ११ ॥ द्रव्यंकर्मचकालश्वस्वभावोजीवएवच ॥ यदनुग्रहतःसंतिनसंतियदुपेक्षया ॥ १२ ॥ एकोनानात्वमन्विच्छन्योगतल्पात्समुत्थितः ॥ वीर्यंहिरण्मयंदेवोमाययाव्यसृजत्त्रिधा ॥ १३ ॥ अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमितिप्रभुः ॥ अथैकंपौरुषंवीर्यंत्रिधाभिद्यततच्छृणु ॥ १४ ॥ अंतःशरीरआकाशात्पुरुषस्यविचेष्टतः ॥ ओजःसहोबलंजज्ञेततःप्राणोमहानसुः ॥ १५ ॥ अनुप्राणंतियंप्राणाःप्राणंतंसर्वजंतुषु ॥ अपानंतमपानंतिनरदेवमिवानुगाः ॥ १६ ॥ प्राणेनक्षिपताक्षुत्तृडंतराजायतेप्रभोः ॥ पिपासतोजक्षतश्चप्राङ्मुखंनिरभिद्यत ॥ १७ ॥ मुखतस्तालुनिर्भिन्नंजिह्वातत्रोपजायते ॥ ततोनानारसोजज्ञेजिह्वयायोऽधिगम्यते ॥ १८ ॥ विवक्षोर्मुखतोभूम्नोवह्निर्वाग्व्याहृतंतयोः ॥ जलेवैतस्यसुचिरंनिरोधःसमजायत ॥ १९ ॥

दर्शयति प्राणाइंद्रियाणियंप्राणंतंचेष्टांकुर्वंतमनुपश्चात्प्राणंतिचेष्टांकुर्वंति अपानंतंचेष्टांत्यजंतमनुअपानंतिचेष्टांत्यजंति राजानमनुभृत्याइव ॥ १६ ॥ क्षिपताचाँलयतानिमित्तेनक्षुत्तृडादिकम् प्रभोरितिविराड्जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तम् आजायतेस्म ततोजक्षतः भक्षयितुमिच्छतइत्यर्थः प्राक्प्रथमंनिरभिद्यतविभक्तमभूत् ॥ १७ ॥ तात्ववधिष्ठानम् जिह्वेंद्रियम् नानारसोविषयः वरुणश्चदेवताज्ञातव्या एवंसर्वत्राधिष्ठानमिंद्रियंदेवताविषयइत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यम् ॥ १८ ॥ विवक्षोर्वक्तुमिच्छोः मुखतएववह्निर्देवता वागिंद्रियम् व्याहृतंभाषणम् तयोरितींद्रियदेवताऽधीनत्वंकर्मणोदर्शयति ॥ १९ ॥

---

१ प्रभोर्वैराजस्यांतराउदरमध्ये २ तयोर्वह्निवाचोःसंबंधितदधीनंव्याहृतमित्यर्थः ३ तस्यविराजः ४ निरोधोवायुरोधः ५ स्वव्यापारंकुर्वतेत्यर्थः ६ कर्मणोव्याहृतस्य

नभस्वतिप्राणवायौदोधूयतिदोधूयमानेऽत्यंतंप्रचलतिसति तत्रनासिकायांवायुर्देवतागंधंवहतीतितथा अनेनगंधोविषयोदर्शितः घ्राणइंद्रियम् जिघृक्षतोगंधंग्रहीतुमिच्छतः ॥ २० ॥ निरालोकंप्रकाशशून्यमासीदितिशेषः निर्मक्षिकमितिवदव्ययीभावः तदाआत्मानंदेहंचकारादन्यच्चवस्तुदिदृक्षतः अक्षिणीस्थानम् ज्योतिरादित्योदेवता चक्षुरिंद्रियम् ततोगुणस्यरूपस्यग्रहोग्रहणम् अनेनरूपंविषयोदर्शितः ॥ २१ ॥ ऋषिभिर्वेदैर्बोध्यमानस्य तदात्मनःप्रबोधनंग्रहीतुमिच्छतः ततोगुणग्रहःशब्दस्यग्रहणम् ॥ २२ ॥ मृदुत्वंचकाठिन्यंचलघुत्वंचगुरुत्वंचआउष्णत्वमीषदुष्णत्वंचशीततांचेत्यर्थः यद्यप्यत्युष्णत्वमपींद्रियविषयएवतथापितस्यजिघृक्षाभावादौष्णत्वमित्युक्तम् गुर्वुष्णेतिपाठेयणादेशश्छांदसः वस्तुनएतान्धर्मान्जिघृक्षतस्त्वङ्निर्भिन्ना त्वगिंद्रियाधिष्ठानंचर्मजातमित्यर्थः तस्यांरोमाणींद्रियंमहीरुहाश्चदेवताजाताः वस्तुनिह

नासिकेनिरभिद्येतांदोधूयतिनभस्वति ॥ तत्रवायुर्गंधवहोघ्राणोनसिजिघृक्षतः ॥ २० ॥ यदात्मनिनिरालोकमात्मानंचदिदृक्षतः ॥ निर्भिन्नेह्यक्षिणीतस्यज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः ॥ २१ ॥ बोध्यमानस्यऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः ॥ कर्णौचनिरभिद्येतांदिशःश्रोत्रंगुणग्रहः ॥ २२ ॥ वस्तुनोमृदुकाठिन्यलघुगुर्वोष्णशीतताम् ॥ जिघृक्षतस्त्वङ्निर्भिन्नातस्यांलोममहीरुहाः ॥ तत्रचांतर्बहिर्वातस्त्वचालब्धगुणोवृतः ॥ २३ ॥ हस्तौरुरुहतुस्तस्यनानाकर्मचिकीर्षया ॥ तयोस्तुबलमिंद्रश्च आदानमुभयाश्रयम् ॥ २४ ॥

स्तेनातोलितेलघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात्तयोरपित्वगिंद्रियविषयत्वमितिपौराणिकाः तत्रत्वच्यंतर्बहिश्चवातोवृतआवृत्यस्थितः कर्तरिनिष्ठा कथंभूतः त्वचालब्धोगुणःस्पर्शोयेन अयमर्थः त्वगिंद्रियमेवबहिःकंडूतिसहितंस्पर्शंगृह्णल्लोमशब्देनोच्यते तत्रमहीरुहाणांदेवत्वम् अंतर्बहिश्चस्पर्शंगृह्णत्तदेवत्वक्शब्देनोच्यते तत्रवातोदेवता तथाचतृतीयेवक्ष्यति त्वचमस्यविनिर्भिन्नांविविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेनलोमभिःकंडूयैरसौप्रतिपद्यते निर्भिन्नान्यस्यचर्माणिलोकपालोऽनिलोऽविशत् प्राणेनांशेनसंस्पर्शंयेनासौप्रतिपद्यतइति तत्रचर्माणीतिचर्मोपलक्षितात्वगित्यर्थः प्राणेनांशेनेति प्राणवायुव्याप्तेनत्वगिंद्रियेणेत्यर्थः बहुत्वचश्रुतौत्वेकएवांशोनिर्दिष्टः त्वङ्निरभिद्यतत्वचोलोमानिलोमभ्यओषधिवनस्पतयइति ॥ २३ ॥ रुरुहतुर्निर्भिन्नौ बलमिंद्रियम् इंद्रोदेवता तदुभयाश्रयमादानंकर्म ॥ २४ ॥

---

१ प्रकाशाभावइत्यर्थः-२ इतिवदेकवद्भावइतिप्रचुरःपाठोदृश्यतेसचनयुक्तः ३ बलवानिंद्रइत्यपिपाठस्तत्पक्षेबलविशिष्टइंद्रइत्यर्थः

अभिकामिकामभीष्टांविहितामित्यर्थः पद्भ्यांसहयज्ञोविष्णुरेवस्वयंतदधिष्ठातृरूपेणस्थितः कर्मभिरितिगत्याख्याकर्मशक्तिरिंद्रियमुक्तम् हव्यंक्रियतइतिगतिप्राप्यंयज्ञार्थंद्रव्यंविषयइत्युक्तम् नृभिरितिव्यष्टिजीवेष्वपीयमेवरीतिरितिदर्शयन्नराधिकारित्वंयज्ञादीनांदर्शयति ॥ ॥२५॥ प्रजाअपत्यमानंदोरतिरमृतंस्वर्गादितदर्थिनः शिश्नोऽधिष्ठानमुपस्थमिंद्रियंप्रजापतिश्चासीदितिज्ञेयम् तदुभयाश्रयंकामानांसंबंधिप्रियंसुखम् ॥ २६ ॥ धातुमलंभुक्तान्नादीनामसारांशंत्यक्तुमिच्छोः गुदपायुमित्रोत्सर्गाअधिष्ठानेंद्रियदेवताविषयाः ॥ २७ ॥ पुर्य्यादेहात्पुरोदेहांतराणिआसिसृप्सोःसर्वतोगंतुमिच्छोः नाभिद्वारंनिरभिद्यतेत्यनुषंगः अपानतोऽपगच्छतःपृथक्त्वंमरणम् नाभ्यादीन्यधिष्ठानादीनि

गतिंजिगीषतःपादौरुरुहातेऽभिकामिकाम्॥ पद्भ्यांयज्ञःस्वयंहव्यंकर्मभिःक्रियतेनृभिः॥ २५॥ निरभिद्यत शिश्नोवैप्रजानंदामृतार्थिनः॥ उपस्थआसीत्कामानांप्रियंतदुभयाश्रयम्॥ २६॥ उत्सिसृक्षोर्धातुमलंनिरभिद्यतवैगुदम्॥ततःपायुस्ततोमित्रउत्सर्गउभयाश्रयः॥ २७॥ आसिसृप्सोःपुरःपुर्यानाभिद्वारमपानतः॥ तत्रापानस्ततोमृत्युःपृथक्त्वमुभयाश्रयम्॥ २८॥ आदित्सोरन्नपानानामासन्कुक्ष्यंत्रनाडयः॥नद्यःसमुद्राश्च तयोस्तुष्टिःपुष्टिस्तदाश्रये ॥ २९ ॥ निदिध्यासोरात्ममायांहृदयंनिरभिद्यत ॥ ततोमनस्ततश्चंद्रःसंकल्पःकामएवच॥ ३०॥त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जाऽस्थिधातवः॥ भूम्यप्तेजोमयाःसप्तप्राणोव्योमांबुवायुभिः॥ ३१

नाभ्यांहिप्राणापानयोर्बंधविश्लेषेमृत्युरितिप्रसिद्धम् ॥२८॥ अन्नपानानामादित्सोःसंग्रहेच्छोःकुक्षिश्चांत्राणिचनाड्यश्चासन् तत्रकुक्षिरधिष्ठानम् अंत्राण्यन्नसंग्रहेकरणमिंद्रियस्थानीयम् नाड्यस्तुपानसंग्रहे तयोर्नाड्यंत्रवर्गयोःक्रमेणनद्यःसमुद्राश्चदेवते तुष्टिरुदरभरणंपुष्टिस्तुरसपरिणामतःस्थौल्यम् तदाश्रयेतदुभयनिमित्ते तत्रान्नसंग्रहेच्छोःकुक्ष्यंत्रसमुद्रतुष्टयइतिचतुष्टयम् पेयसंग्रहेच्छोःकुक्षिनाडीनदीपुष्टयइतिविवेकः ॥ २९ ॥ निदिध्यासोर्नितरांचिंतयितुमिच्छोः कामोऽभिलाषः हृदयमनश्चंद्रसंकल्पाअधिष्ठानादयः ॥ ३० ॥ तदेवमधिदैवादिभेदंविभज्योत्क्रान्तदंशभूतानांधात्वादीनांस्वरूपमाह त्वगितिद्वाभ्याम् त्वक्स्थूलम् चर्मतदुपरिस्थितंसूक्ष्मम् त्वगादयोऽस्थ्यंताद्वंद्वैकवद्भावेननिर्दिष्टाःसप्तयेधातवस्तेभूम्यप्तेजोमयाः तेषांचपांचभौतिकत्वेऽपिवाय्वाकाशयोराहारादिरूपेणसंवर्धकत्वाभावादेवमुक्तम् ॥ ३१ ॥

---

१ संकल्पस्तत्तत्पदार्थचिंतनंकामस्तत्तद्विषयाभिलाषः २ प्राणस्तुव्योमांबुवायुभिरारब्धंइतिशेषइतिबाल० व्योमांबुभ्यांपुष्टावायवःप्राणः तृतीयाआर्षीतिचक्रवर्ती

गुणात्मकानिगुणेषुशब्दादिष्वात्मायेषाम् विषयाभिमुखस्वभावानीत्यर्थः गुणाःशब्दादयः भूतादिरहंकारस्ततःप्रकर्षेणभवंतीतितथा अहंकारकल्पितशोभनस्वभावानतुवस्तुतस्तथेत्यर्थः अत्रहेतुः यतोमनएवसर्वविकाराणामात्मास्वरूपम् तामसेष्वेवविषयेषुसंकल्पविकल्पमात्रंकरोतिनतुहेयोपादेयविवेकम् बुद्धिस्तुतथाभूतार्थविज्ञानरूपिणीनतुपरमार्थग्राहिणीतिवैराग्यार्थमुक्तम् अनेनैवबुद्धिमनसोःस्वरूपंचोक्तम ॥ ३२ ॥ उपसंहरति एतदिति प्रकृत्यासहाष्टभिः ॥ ३३ ॥ स्थूलमुक्त्वासूक्ष्मंसमष्टिलिंगशरीरमाह अतःपरमस्यकारणभूतंसूक्ष्ममतींद्रियम यतोऽव्यक्तम् तत्कुतः यतोनिर्विशेषणम् अनादिमध्यनिधनमुत्पत्तिस्थितिलयशून्यम् नित्यंसदैकरूपम् अपक्षयादिशून्यमित्यर्थः अतएववा

गुणात्मकानींद्रियाणिभूतादिप्रभवागुणाः ॥ मनःसर्वविकारात्माबुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ॥ ३२ ॥ एतद्भगवतोरूपंस्थूलंतेव्याहृतमया ॥ मह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ॥ ३३ ॥ अतःपरंसूक्ष्मतममव्यक्तंनिर्विशेषणम् ॥ अनादिमध्यनिधनंनित्यंवाङ्मनसःपरम् ॥ ३४ ॥ अमुनीभगवद्रूपेमयातेअनुवर्णिते ॥ उभेअपिनगृह्णंतिमायासृष्टेविपश्चितः ॥ ३५ ॥ सवाच्यवाचकतयाभगवान्ब्रह्मरूपधृक् ॥ नामरूपक्रियाधत्तेसकर्माकर्मकःपरः ॥ ३६ ॥ प्रजापतीन्मनून्देवानृषीन्पितृगणान्पृथक् ॥ सिद्धचारणगंधर्वान्विद्याधासुरगुह्यकान् ॥ ३७ ॥ किन्नराप्सरसोनागान्सर्पान्किंपुरुषोरगान् ॥ मातृरक्षःपिशाचांश्चप्रेतभूतविनायकान् ॥ ३८ ॥ कूष्मांडोन्मादवेतालान्यातुधानान्ग्रहानपि ॥ खगान्मृगान्पशून्वृक्षान्गिरीन्नृपसरीसृपान् ॥ ३९ ॥

कमनश्चेतिद्वंद्वैक्यम् तस्मात्परम् ॥ ३४ ॥ उपासनार्थंभगवत्यारोपितंरूपद्वयमपवदति अमुनीइति नगृह्णंतिवस्तुतोनांगीकुर्वंति यतोमायासृष्टे ॥ ३५ ॥ यद्रूपगुणकर्मकइतियदुक्तंभगवताब्रह्माणंप्रतितत्प्रपंचयितुंब्रह्मादिरूपाणितत्कर्माणिचाऽऽह सइत्यादिनाइत्थंभावेनेत्यतःप्राक्तनेनग्रंथेन सभगवान्ब्रह्मरूपधृक्सन्वाच्यवाचकतयावाचकतयानामानिवाच्यतयारूपाणिक्रियाश्चधत्ते सृजतीत्यर्थः माययासकर्मासव्यापारःसन् वस्तुतस्त्वकर्मकः ॥ ३६ ॥ एतत्प्रपंचयति प्रजापतीनितिसार्धैस्त्रिभिः द्वितीयांतानांधत्तइत्यनेनान्वयः तत्रप्रजापत्यादीनिनामानितत्तद्वाच्यानिरूपाणितत्तत्कर्माणिचज्ञेयानि पृथक्तत्तदवांतरभेदेन ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ गिरीनित्यस्यानंतरंनृपेतिसंबोधनम् ॥ ३९ ॥

---

१ इतआरभ्यविवेकमित्यंताटीकाप्राचीनएकस्मिन्पुस्तकेऽधिका २ सर्वव्यावर्तकधर्मरहितम् ३ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमहदहंकारैः

द्विविधाःस्थावरजंगमरूपेण चतुर्विधाःजरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण जलस्थलनभांस्योकांसियेषांतानपिधत्तइतिपूर्वेणान्वयः यद्वरा ज्ञापृष्टंयावत्यःकर्मगतयोयादृशीर्द्विजसत्तमेतितस्यापिप्रसंगादनेनैवोत्तरमाह कुशलाउत्तमाः अकुशलानीचाः मिश्राइतिपदांतरम् मिश्राम ध्यमाःकर्मणांपुण्यपापमिश्राणाम् गतयःफलानि ॥ ४० ॥ सत्त्वादिभेदेनकर्मगतिवैचित्र्यंप्रपंचयति सत्त्वमितिसार्द्धेन सत्त्वादयस्तिस्रोगत यः सुरादिशब्दाकृष्यादीनामुपलक्षणार्थाः अन्याभ्यांगुणाभ्याम् स्वभावोगुणः उपहन्यतेऽनुविध्यते ॥ ४१ ॥ ब्रह्मरूपेणस्रष्टृत्वमुक्त्वाविष्णुरू

द्विविधाश्चतुर्विधायेऽन्येजलस्थलनभौकसः॥ कुशलाकुशलामिश्राःकर्मणांगतयस्त्विमाः॥४०॥ सत्त्वंरज स्तमइतितिस्रःसुरनृनारकाः॥ तत्राप्येकैकशोराजन्भिद्यंतेगतयस्त्रिधा ॥ यदैकैकतरोऽन्याभ्यांस्वभावउप हन्यते॥ ४१ ॥ सएवेदंजगद्धाताभगवान्धर्मरूपधृक् ॥ पुष्णातिस्थापयन्विश्वंतिर्यङ्नरसुरात्मभिः ॥ ४२॥ ततःकालाग्निरुद्रात्मायत्सृष्टमिदमात्मनः ॥ सन्नियच्छतिकालेनघनानीकमिवानिलः ॥ ४३॥ इत्थंभावेन कथितोभगवान्भगवत्तमः॥ नेत्थंभावेनहिपरंद्रष्टुमर्हंतिसूरयः ॥ ४४॥ नास्यकर्मणिजन्मादौपरस्यानुवि धीयते॥ कर्तृत्वप्रतिषेधार्थमाययारोपितंहितत्॥ ४५॥

पेणपालकत्वमाह सएवभगवांस्तिर्यगाद्यवतारैरिदंविश्वंस्थापयन्पालयन्धर्मरूपेणपुष्णातिभोगैःसंवर्धयति ॥४२॥ रुद्ररूपेणसंहर्तृत्वमाह ततइति आत्मनःसकाशाद्यदिदंसृष्टंतत्संनियच्छतिसंहरति ॥४३॥ कर्तृत्वाद्यपवादेनदशमस्यशुद्धिमाह इत्थंभावेनस्रष्टृत्वादिरूपेण तस्माद्वा एतस्मादात्मनआकाशःसंभूतःसोऽकामयतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुत्याकथितः सूरयस्तुपरंकेवलमेवंरूपेणैवद्रष्टुंनार्हंति ॥४४॥ तत्किम् यतः अस्यविश्वस्यजन्मादौकर्मणिपरस्येश्वरस्येत्थंभावःकर्तृत्वंनास्ति श्रुत्याऽपितात्पर्येणनप्रतिपाद्यतेकिंत्वनुविधीयतेऽनुवर्ण्यते किमर्थं कर्तृत्वप्र तिषेधार्थम् हियतोमाययारोपितंप्रकाशितम् तथाचश्रुतिः निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजनम् इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेइत्याद्या॥४५॥

---

१ यदाएकैकतरःस्वभावोगुणः अन्याभ्यांगुणाभ्यामुपहन्यतेतत्रतदाएकैकशोपिगतयस्त्रिधाभिद्यंतइत्यन्वयः २ जगद्धर्तेतिकेषुचित्पुस्तकेषुपाठः ३ धर्मोविष्णुस्तद्रूपे णेतिधर्मरूपधृगित्यस्यार्थः बालबोधिनीकारैश्चधर्मरूपधृक्विष्णुरूपधृक्विश्वंमर्यादायांस्थापयन्मत्स्याद्यवतारैःपुष्णातिपालयतीतिव्याख्यातम् ४ तत्पूर्वोक्तंकिंकुतइत्य र्थः पुस्तकांतरेतुकुतइत्यतआहेतिपाठः ५ अनुवर्त्यतेइतिपाठोबहुषुपुस्तकेषु क्वचिदनूद्यतइतिच

उक्तमर्थमुपसंहरति अयंत्विति ब्रह्मणःसंबंधीकल्पोमहाकल्पोविकल्पोऽवांतरस्तत्सहितउदाहरणत्वेनसंक्षेपतउक्तः कथंभूतः यत्रमहाकल्पे प्राकृतामहदादिसर्गाअवांतरकल्पेचवैकृताःस्थावरादिसर्गाइत्ययंविधिःप्रकारोऽन्यैर्महाकल्पादिभिःसाधारणः ॥ ४६ ॥ वक्ष्यमाणंविस्तरं प्रतिजानीते परिमाणंस्थूलंसूक्ष्मंचकल्पस्यलक्षणमियानेवंरूपइतितद्विग्रहमवांतरकल्पंमन्वंतरादिरूपंविभागंचयथावद्विस्तरेणपुरस्तात्तृतीयस्कंधेव्याख्यास्यामि तत्रपाद्मंकल्पमथोइतिकात्स्न्येनव्याख्यायमानंशृणु ॥ ४७ ॥ यदर्थंसृष्ट्यादिनिरूपणंतदेवसाक्षाच्छ्रोतुकामःकथांतरंपृच्छति यदाहेति क्षत्ताविदुरः भुवःसंबंधीनितीर्थानि यद्वा भुवःक्षेत्राणिचेति ॥ ४८ ॥ कौषारवेर्मैत्रेयस्यतस्यक्षत्तुश्चाध्यात्मज्ञानसंश्रितःसंवादः ॥ ४९ ॥ पुनरागतवानृतत्रचनिमित्तंब्रूहि ॥ ५० ॥ राज्ञापृष्टइति अयमर्थः यद्यूयंपृच्छथइदमेवराजापिशुकंपृष्टवान् शुकोऽपिविदुरमैत्रेयसंवादंपुरस्कृत्ययेपूर्वंराज्ञाकृताःप्रश्नास्तदनुसारेणसर्वंपुराणार्थमवोचत् तदेवाहंवोऽभिधास्यामितथैवशृणुतेति ॥ ५१ ॥

अयंतुब्रह्मणःकल्पःसविकल्पउदाहृतः ॥ विधिःसाधारणोयत्रसर्गाःप्राकृतवैकृताः ॥ ४६ ॥ परिमाणंचकालस्यकल्पलक्षणविग्रहम् ॥ यथापुरस्ताद्व्याख्यास्येपाद्मंकल्पमथोशृणु ॥ ४७ ॥ शौनकउवाच यदाहनोभवान्सूतक्षत्ताभागवतोत्तमः ॥ चचारतीर्थानिभुवस्त्यक्त्वाबंधून्सुदुस्त्यजान् ॥ ४८ ॥ कुत्रकौषारवेस्तस्यसंवादोऽध्यात्मसंश्रितः ॥ यद्वासभगवांस्तस्मैपृष्टस्तत्त्वमुवाचह ॥ ४९ ॥ ब्रूहिनस्तदिदंसौम्यविदुरस्यविचेष्टितम् ॥ बंधुत्यागनिमित्तंचतथैवागतवान्पुनः ॥ ५० ॥ सूतउवाच राज्ञापरीक्षितापृष्टोयदवोचन्महामुनिः ॥ तद्वोऽभिधास्येशृणुतराज्ञःप्रश्नानुसारतः ॥ ५१ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेऽष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांपुरुषसंस्थानुवर्णनंनामदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ द्वितीयस्कंधःसमाप्तः ॥ छ ॥

श्रीमद्भागवतंयेनस्वब्रह्ममुखतो[2]मितम् ॥ ब्रह्मनारदयोःप्रोक्तंतंवंदेगुरुमीश्वरम् ॥ १ ॥ यत्सूत्रयंत्रितंविश्वंनरीनर्तिजगत्त्रयम् ॥ संतस्तमेवपृच्छंतुयदत्रस्खलितंमम ॥ २ ॥ द्वितीयस्कंधसंबंधिपदभावार्थदीपिका ॥ उद्दीप्यतामियंसद्भिर्यथास्यात्तत्त्वदीपिका ॥ ३ ॥ ईक्षंतामिच्छयासंतःक्षमंतांममसाहसम् ॥ मयाहिस्वीयबोधायकृतमेतन्नसर्वतः[3] ॥ ४ ॥ इतिश्रीभागवतटीकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांभावार्थदीपिकायांद्वितीयस्कंधेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ द्वितीयःस्कंधःसमाप्तः ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ छ ॥

१ यथैवेतिक्वचित्पाठः २ स्वमुखतोब्रह्ममुखतश्चस्वमुखेनब्रह्मणेब्रह्ममुखेननारदायेत्यर्थः ३ सार्वविभक्तिकस्तसिः सर्वेषामर्थेइत्यर्थः क्वचिन्नगर्वतइतिपाठः

॥ इति श्रीमद्भागवते द्वितीयस्कंधः समाप्तः ॥

[OrderDescription]
,CREATED=22.06.20 13:19
,TRANSFERRED=2020/06/22 at 13:27:54
,PAGES=63
,TYPE=STD
,NAME=S0003191
,Book Name=M-2887-SHRIMAD BHAGWAT DWITIYE SKANDH
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,